

mr. H.A. From

Nederlandse gelijkheid voor de islamitische minderheid

Een waardenanalyse

November 2013

Masterscriptie Godsdienstwetenschap

27544 woorden

Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap

Rijksuniversiteit Groningen

Begeleiders: dr. P. Berger

Prof. dr. C.K.M. von Stuckrad

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Inleiding	3
Hoofdstuk 1 De Nederlandse reactie in perspectief.....	5
Hoofdstuk 2 Methode en theorie.....	10
Methode.....	10
Dumont	11
Hoofdstuk 3 De Nederlandse ideologie tussen aanhalingstekens	13
Het recht als uitdrukking van waarden	14
Gelijkheid als waarde.....	15
Hoofdstuk 4 De moskee die er nooit kwam	18
Casus I.....	18
Samenvatting.....	21
Hoofdstuk 5 Een versluisend verbod	24
Casus II.....	26
Samenvatting.....	29
Hoofdstuk 6 School of gevangenis?	31
Casus III	32
Samenvatting.....	37
Hoofdstuk 7 Discussie: Veiligheid en integratie?	40
Toch gelijkheid?	41
Gelijkheid en individualisme	42
Robbins en de casus	44
Geen waarden?	45
Een ideologische twist.....	46
Conclusie	50
Bibliografie.....	51
Parlementaire stukken.....	53
Rechtspraak.....	54
Websites	54
Appendix	57
Verklaring van gebruikte juridische termen	57

Inleiding

Grondrechten, elementaire rechten voortvloeiend uit de grondwet, en het beginsel van scheiding van kerk en staat behoren tot de kern van de Nederlandse rechtstaat. Zij gelden voor iedere Nederlandse burger in gelijke mate. Op die manier worden (religieuze) minderheden in Nederland beschermd tegen de meerderheid en de overheid. Bepaalde manifestaties van de islam in de samenleving roepen echter dermate veel weerstand op dat aanspraken van het islamitische volksdeel op grondwettelijke vrijheden steeds vaker ter discussie worden gesteld. Zo is het subsidiëren van religieuze instellingen een issue, als het om een nieuw te bouwen moskee gaat. Dit in tegenstelling tot de christelijke gemeenschappen die, mede dankzij decennialange overheidssteun, over adequate voorzieningen beschikken.¹ Religieuze uitingen in de vorm van een kruis of een keppeltje riepen nooit zoveel controverse op als de hoofddoek, terwijl toch een ieder ingevolge de wet het recht heeft een religieuze overtuiging te uiten.

Bovendien valt op dat de overheid zich ook bezig houdt met de inhoud van het geloof ten behoeve waarvan de moslimgemeenschap haar rechten wenst uit te oefenen. Zo werd in Amsterdam de bouw van een specifieke moskee financieel gesteund door de gemeente, onder de voorwaarde dat aldaar een gematigde islam gepredikt zou worden.² Tevens wordt het islamitische onderwijs scherp in de gaten gehouden door de interne veiligheidsdiensten en de inspectie. Men wenst te onderzoeken of het godsdienstonderwijs niet in strijd is met de beginselen van de democratische rechtsorde. Ondanks dat meerdere malen geconstateerd werd dat dit niet het geval is, worden er eisen gesteld aan het mensbeeld dat deze scholen uitdragen.³ Dit betekent een inbreuk op de vrijheid die religieuze gemeenschappen in Nederland hebben om hun kinderen te onderwijzen volgens de eigen levensovertuiging.

In voorgaande voorbeelden worden het beginsel van scheiding van kerk en staat en bepaalde grondwettelijke vrijheden, waar Nederland zich normaliter zo op laat voorstaan, nota bene door de Nederlandse overheid geschonden. Hoewel er duidelijke regels zijn, lijkt ten aanzien van aanspraken van moslims op de verworvenheden van de Nederlandse rechtstaat de behoefte te bestaan hier anders mee om te gaan. Zoals ik hierna zal betogen, kan het Nederlandse recht gezien worden als een representatie van de Nederlandse ideologie.⁴ Het geeft uitdrukking aan waarden die van belang worden geacht in de Nederlandse samenleving. De overheid zou zich bij uitstek moeten houden aan de wet, maar lijkt in haar handelen richting het islamitische deel van de bevolking soms andere waarden tot uitdrukking te brengen. Nu moslims ook een beroep doen op de verworvenheden van de rechtsstaat die in de westerse wereld zo worden gepromoot, lijkt men extra eisen te willen stellen aan de uitoefening ervan. De christelijke/seculiere Nederlandse samenleving lijkt niet goed te weten wat ze aan moet met moslims die hiernaartoe zijn gemigreerd en begint van de weeromstuit te morrelen aan de fundamenteën van de rechtstaat waar zij zo aan hecht en de waarden die daaruit voortvloeien.

Deze tegenstrijdige reactie probeer ik in deze scriptie te duiden aan de hand van theorieën aangaande waarden en culturele verandering. Mogelijk is de Nederlandse ideologie aan verandering onderhevig als gevolg van de komst van een nieuwe religieuze groepering en gaan andere waarden de boventoon voeren. Dit zal worden onderzocht aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

¹ Marcel Maussen, 'Scheiding van kerk en staat en de islam op gemeentelijk niveau', *Justitiële Verkenningen* 33 (2007) 20-36, aldaar 23.

² Maussen, 'Scheiding van kerk en staat', 22.

³ Ben Vermeulen, 'Islamitische scholen. Feiten, kritieken, uitdagingen', *Justitiële Verkenningen* 33 (2007) 37-49, aldaar 47.

⁴ Winnifred Fallers Sullivan, Robert A. Yelle en Mateo Taussig-Rubbo, 'Introduction', in: Winnifred Fallers Sullivan, Robert A. Yelle en Mateo Taussig-Rubbo eds., *After Secular Law* (Stanford 2011) 1-19, aldaar 7-10.

Hoe is de afwijkende reactie van de Nederlandse overheid op moslims die een grondrecht uitoefenen, te verklaren? Om tot een antwoord te komen op die vraag, zullen eerst een aantal andere vragen aan de orde moeten komen, namelijk: Welke waarden zijn normaliter van belang in de Nederlandse ideologie? Is het recht onderhevig aan een ideologie? Hoe verklaart de overheid het eigen, van de ideologie afwijkende, handelen ten aanzien van moslims? En welke waarden spelen een rol als de overheid ten aanzien van moslims anders reageert dan men op basis van de wet en rechtstatelijke beginselen zou verwachten?

Voor het beantwoorden van al deze vragen zal als volgt te werk gegaan worden. Allereerst zal het verschijnsel dat in deze scriptie wordt onderzocht in de context van de academische discussie worden geplaatst. Zodoende wordt duidelijk wat er reeds over het onderwerp is geschreven en hoe dit onderzoek daarop aansluit. Vervolgens zal verantwoord worden welke methode is gebruikt om de afwijkende reactie van de Nederlandse overheid te verklaren. Tevens zal in dit hoofdstuk de theorie van Louis Dumont aangaande waarden nader uiteen gezet worden, aangezien dit het analytische raamwerk zal zijn van deze scriptie. In het derde hoofdstuk wordt de Nederlandse ideologie onder de loep genomen, tenminste voor zover het het recht en het beleid van de Nederlandse overheid betreft. Betoogd zal worden dat het recht een uitdrukking van waarden is en dat hieruit zou kunnen worden afgeleid dat gelijkheid een hoge waarde is in de Nederlandse maatschappij. In de drie daarop volgende hoofdstukken zullen drie casus besproken worden. In elk van deze casus is sprake van een situatie waarbij gelovigen van de islamitische minderheid gebruik maken van een grondwettelijk recht en de overheid of personen gelieerd daaraan, anders reageren dan te verwachten is op basis van de waarden die voortvloeien uit de wet. Beschreven wordt hoe de overheid bij monde van politici of bestuurders dit handelen rechtvaardigt dan wel motiveert.

In het zevende en laatste hoofdstuk worden de casus geanalyseerd. Hieruit zal naar voren komen dat het bevorderen van veiligheid en integratie zo belangrijk lijkt te zijn geworden voor de overheid dat zij zelfs overgaat tot het handelen in strijd met grondrechten en de waarde waaraan die grondrechten uitdrukking geven, namelijk gelijkheid. Kennelijk is de waarde die gerelateerd is aan integratie en veiligheid, in staat de waarde gelijkheid opzij te zetten. Er zal vervolgens worden beargumenteerd dat integratie en veiligheid te herleiden zijn tot de waarde individualisme. De waarde die volgens verschillende schrijvers tevens de hoogste waarde is in westerse samenlevingen. Echter, er wordt eveneens geconstateerd dat de waarde gelijkheid een prominente rol speelt in de casus. Men probeert in de besproken situaties namelijk te vergoelijken en te verdoezelen dat in strijd wordt gehandeld met essentiële rechten en lijkt daarmee de waarde gelijkheid in alle drie de casus toch hoog te willen houden. Deze uitkomst roept de vraag op wat nu de verhouding is tussen de waarde individualisme en de waarde gelijkheid in de Nederlandse samenleving. Hierop zal worden gereflecteerd met behulp van de inzichten van Joel Robbins, Knut M. Rio en Olaf H. Smedal en André Iteanu, waarna tot slot een antwoord geformuleerd zal worden op de onderzoeksvraag.

Hoofdstuk 1 De Nederlandse reactie in perspectief

Religie leek de afgelopen decennia een duidelijk verankerde plek te hebben in de Nederlandse samenleving. Er bestaat een scheiding van kerk en staat, maar dit betekent niet dat religieuze uitingen niet aanwezig mogen zijn in het publieke domein. Sterker nog, in het Nederlandse stelsel is het zelfs mogelijk dat de staat religieuze organisaties subsidieert. De neutraliteit van de seculiere staat tegenover religieuze gemeenschappen zit erin dat de staat de verschillende stromingen gelijk dient te behandelen.⁵ De komst van een voor Nederland nieuwe godsdienst, de islam, lijkt de discussie over de scheiding van kerk en staat en de omvang van de godsdienstvrijheid zoals gezegd echter stevig te doen oplaaien. Zo stevig zelfs dat de historisch gegroeide invulling van de scheiding van kerk en staat, ter discussie wordt gesteld⁶ en het niet langer vanzelfsprekend is nieuwe religieuze minderheden dezelfde rechten toe te kennen als de gevestigde religieuze gemeenschappen.

Een dergelijke terugkeer van religie in het publieke debat, gelieerd aan de komst van islamitische immigranten, doet zich niet alleen in Nederland voor. Ook in andere Europese landen kan religie zich in de volle aandacht verheugen en is er terughoudendheid moslims dezelfde rechten toe te kennen als andere religieuze gemeenschappen. Sarah Carol en Ruud Koopmans bespreken dit bijvoorbeeld in het artikel 'Dynamics of contestations over Islamic religious rights in Western Europe'. Naast dat het in Europa sinds de jaren '90 als problematisch wordt ervaren een nieuwe religie in de vorm van de islam te accommoderen, wordt in het artikel gesteld dat er ook overal sprake is van een dynamiek waarbij moslims enerzijds hun religieuze rechten in het publieke domein proberen te claimen en er anderzijds counterclaims worden gedaan door degenen die hen deze rechten willen proberen te ontzeggen. De onderwerpen van de controversen verschillen echter per land. Dit wijten Sarah Carol en Ruud Koopmans aan de verschillende manieren waarop de scheiding van kerk en staat is georganiseerd en de verscheidene soorten beleid die worden gehanteerd op het gebied van integratie en immigratie.⁷

Voor deze scriptie is het interessant te bekijken hoe verschillende schrijvers dit verschijnsel verklaren. Riva Kastoryano doet dit bijvoorbeeld ten aanzien van Frankrijk en Duitsland in het artikel 'Religion and incorporation: Islam in France and Germany'. In dit artikel ligt het accent op de scheiding van kerk en staat. Dit principe zou volgens Kastoryano geherdefinieerd moeten worden om de spanningen die in de Europese samenlevingen heersen door de tegenwoordige religieuze diversiteit en de manifestatie daarvan in de publieke sfeer te bezweren.⁸ De scheiding van kerk en staat is een van de gevestigde principes van seculiere, westerse staten. En religie heeft op grond van dit principe een plek gekregen in het private domein van de individuele gelovige.⁹ Moslims zijn hierna burgers geworden van deze staten, maar zij zijn niet onderdeel van de geschiedenis waarin de scheiding van kerk en staat tot stand is gekomen. Zij vragen nu erkenning en representatie van hun religie in de westerse samenlevingen. Dit levert volgens Kastoryano een confrontatie op tussen de islamitische gemeenschap en de gevestigde Europese tradities. De aanwezigheid van moslims zou 'the principle of secularism' en de wijze waarop wordt omgegaan met diversiteit in de verschillende Europese landen uitdagen. De conflicten die dit met zich mee brengt, zorgen ervoor dat seculiere staten onder

⁵ F.T. Oldenhuis en J.G. Brouwer, *Schurende relaties tussen recht en religie* (Groningen 2007) 9.

⁶ Oldenhuis en Brouwer, *Schurende relaties*, 9.

⁷ Sarah Carol en Ruud Koopmans, 'Dynamics of contestation over Islamic religious rights in Western Europe', *Ethnicities* 13 (2013) 165-190, aldaar 165.

⁸ Riva Kastoryano, 'Religion and incorporation: Islam in France and Germany', *International Migration Review* 38 (2004) 1234-1255, aldaar 1249.

⁹ *Ibidem*, 1234.

druk worden gezet om hun instituties te hervormen en zodoende erkenning van de islam mogelijk te maken, of om de instituties zodanig uit te breiden dat zij ook de islam omvatten. Voorts zouden staten genoodzaakt zijn een manier te vinden om gelijke institutionele representatie en individueel nationaal burgerschap met elkaar te kunnen verzoenen.¹⁰

Volgens Kastoryano is er dus sprake van een conflict in de publieke ruimte tussen de islam en het secularisme van de Europese staten dat een oplossing behoeft. Moslims kunnen niet zomaar invoegen in de westerse samenleving. Hun aanwezigheid noodzaakt staten actie te ondernemen. In het artikel wordt dan ook besproken hoe Duitsland en Frankrijk immigranten proberen te laten integreren in de politieke gemeenschap. Waarbij als voornaamste probleem wordt genoemd dat men democratische gelijkheid probeert te bewerkstelligen in samenlevingen die feitelijk pluralistisch zijn. Daarbij grijpt Kastoryano terug op het Verlichtingsdenken. Ten tijde van de Verlichting werden religie en het publieke leven gescheiden en werd het individu van de gemeenschap losgemaakt om zodoende een identificatie met de nationale gemeenschap te bewerkstelligen. Bij de participatie van moslims in West-Europese landen zou het gaan om gelijke rechten voor de identiteit van religieuze gemeenschappen binnen de structuur van de staat en de samenleving. Kastoryano is van mening dat de landen nieuwe methoden zouden moeten ontwikkelen om immigranten te kunnen opnemen in de politiek systemen.¹¹

Een bijdrage aan het debat dat in dezelfde lijn lijkt te liggen en specifiek gaat over Nederland, is het artikel 'Contested secularities: Religious minorities and secular progressivism in the Netherlands' van Cora Schuh, Marian Burchardt en Monika Wohlrab-Sahr.¹² In dit artikel wordt er eveneens vanuit gegaan dat er sprake is van een spanningsveld tussen vormen van seculariteit en de aanwezigheid van islamitische immigranten. Historisch gevormde noties van seculariteit zouden een rol spelen in de verhitte debatten over immigratie- en integratie beleid en publieke religieuze diversiteit die al twintig jaar in Nederland worden gevoerd.

Schuh e.a. beschrijven hoe de islam in deze debatten steeds meer wordt geconstrueerd als de ander ten opzichte van de Nederlandse nationale cultuur en de daarbij horende waarden. De mate waarin de Islam zich kan aanpassen aan de Europese seculiere waarden van tolerantie, individuele vrijheid en gelijkheid wordt betwijfeld en soms zelfs ronduit ontkend. Door deze discussie over de rechten die al dan niet zouden moeten worden toegekend aan de aanhangers van de islam, worden ook de rechten van andere religieuze minderheden, zoals orthodoxe protestanten, opnieuw ter discussie gesteld. Men poogt in het publieke debat de relatie tussen religieuze rechten en andere vrijheden te verhelderen. De plek van religie in de publieke sfeer en de legitimiteit en wenselijkheid van publieke religieuze expressie lijkt opnieuw te moeten worden vastgesteld.¹³ De notie van het seculiere verandert volgens Schuh e.a. door de aanwezigheid van de islam.¹⁴ Er lijkt als gevolg daarvan sprake te zijn van een verschuiving naar een assertievere vorm van seculariteit dan waarvoorheen sprake van was in Nederland. Enerzijds wordt nog steeds benadrukt dat religie van belang is, maar anderzijds moet die religie dan wel samen kunnen gaan met de moderne vrijheden van de Nederlandse samenleving.¹⁵ Schuh e.a. signaleren dat als gevolg daarvan, rechten van religieuze

¹⁰ Kastoryano, 'Religion and incorporation', 1235.

¹¹ Ibidem, 1249.

¹² Cora Schuh, Marian Burchardt en Monika Wohlrab-Sahr, 'Contested secularities: Religious minorities and secular progressivism in the Netherlands', *Journal of Religion in Europe* 5 (2012) 349-383.

¹³ Ibidem, 350.

¹⁴ Ibidem, 351.

¹⁵ Ibidem, 370.

minderheden om zich te organiseren niet meer vanzelfsprekend zijn vanwege het belang van individuele vrijheid en gelijkheid.¹⁶

Natalie J. Doyle signaleert in haar artikel 'Lessons from France: popularist anxiety and veiled fears of islam' eveneens dat Europese landen moeite hebben om te gaan met de vestiging binnen hun grenzen van grote groepen islamitische immigranten.¹⁷ Doyle stelt echter dat er sprake is van een 'European anxiety about Islam and Muslims'. De terroristische aanslagen in Amerika en de latere aanslagen op Europees grondgebied hebben de relatie tussen moslims en Europese samenlevingen beïnvloed en de angst versterkt. Het is volgens Doyle deze angst die het belangrijkste obstakel vormt voor de acceptatie van islamitische minderheden in Europa. Ook in dit artikel komt de relatie tussen de islamitische immigranten en de seculiere publieke sfeer echter aan de orde. Er wordt gefocust op Frankrijk, en dan met name op de gang van zaken rondom de alles bedekkende sluier in de publieke ruimte, omdat dit een instructief voorbeeld zou zijn van hetgeen er gaande is in de rest van Europa.¹⁸ De Franse reactie op de sluier is volgens Doyle een uiting van de bredere Europese trend om de islam te zien als een bedreiging voor de eigen identiteit. En deze identiteit lijkt in toenemende mate te worden bepaald door seculariteit. De islam bevindt zich volgens dit artikel in het centrum van de in Europa heersende spanning tussen seculariteit en liberaal-pluralisme.¹⁹ Doyle concludeert voorts dat er sprake is van een fundamenteel onbegrip van de betekenis van de islam voor de jongere generatie. Radicale uitingen van dit geloof, zoals de gelaatsbedekkende sluier, worden per definitie geïnterpreteerd als zijnde in strijd met de vrije, liberale samenleving en daarmee verbonden aan islamitisch terrorisme. Het is deze misvatting die de islam fobie in Europese landen voedt.²⁰ Met als gevolg dat de islam in publieke debatten exclusief wordt geïdentificeerd met islamitisch fundamentalisme en islamitisch fundamentalisme exclusief wordt geïdentificeerd met extreem geweld.²¹

In het licht van dit artikel bezien zou het dus onbegrip en angst kunnen zijn die de politieke macht in Nederland verleidt om moslims anders te behandelen dan op grond van de godsdienstvrijheid geëigend zou zijn. Jeffrey C. Alexander meent eveneens dat het voornamelijk angst is dat een rol speelt bij het brede verzet in Europa tegen het multiculturalisme en de islam in het bijzonder.²² Alexander signaleert met name met de komst van grote groepen islamitische immigranten een toenemende angst dat 'the independent status of the European civil sphere has become vulnerable'. Vanuit dit gevoel van bedreiging worden er volgens Alexander restrictieve, juridische, administratieve en politieke maatregelen genomen, stijgt de populariteit van extreem-rechtse politieke partijen en neemt geweld tegen voorstanders van een multiculturele samenleving toe.²³ Uitingen van de islam in de publieke ruimte worden vertaald naar negatieve categorieën in het civiele discours. Ze worden geconstrueerd als zijnde gevaarlijk en anti-burgermaatschappij. Daarmee wordt de aanwezigheid van moslims een bedreiging voor de Europese democratie. Vervolgens gaat men volgens Alexander menen dat de segregatie binnen de samenleving wordt veroorzaakt door het multiculturele beleid en een teveel aan respect voor het anders-zijn van moslims. En gaat het het

¹⁶ Schuh, Burchardt en Wohlrab-Sahr, 'Contested secularities', 374.

¹⁷ Natalie J. Doyle, 'Lessons from France: popularist anxiety and veiled fears of Islam', *Islam and Christian-Muslim Relations* 22 (2011) 475-489, aldaar 475.

¹⁸ *Ibidem*, 475.

¹⁹ *Ibidem*, 477.

²⁰ *Ibidem*, 475.

²¹ *Ibidem*, 481.

²² Jeffrey C. Alexander, 'Struggling over the mode of incorporation: backlash against multiculturalism in Europe', *Ethnic and Racial Studies* 36 (2013) 531-556, aldaar 533.

²³ *Ibidem*, 531.

publiek tegenstaan dat rechten worden toegekend aan mensen met een immigrantenachtergrond.²⁴ Nu het multiculturele beleid in diskrediet gebracht is, maar er wel sprake is van een blijvende aanwezigheid van islamitische immigranten, is er in de Europese landen sprake van een verschuiving naar een methode van integratie die assimilatie vraagt van nieuwkomers. Dit resulteert volgens Alexander bijvoorbeeld in strenger immigratie- en naturalisatiebeleid en inburgeringscursussen waarbij voornamelijk wordt ingegaan op nationale tradities en gebruiken.²⁵

Ellie Vasta noemt het beestje bij de naam in het artikel 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands'. Vasta stelt dat er sprake is van een diepgaande, geïnstitutionaliseerde discriminatie en een cultuur van racisme. In het artikel wordt praktisch dezelfde vraag gesteld als de onderliggende vraag van deze scriptie, namelijk hoe het toch kan dat een land als Nederland, dat zichzelf definieert als tolerant en liberaal, sinds kort conformiteit eist en schijnbaar ondemocratische sancties introduceert voor immigranten.²⁶ Vasta komt tot de volgende conclusie. Populistische partijen en sommige media zetten immigranten neer als een bedreiging van de veiligheid, de sociale cohesie en het systeem van sociale zekerheid. Zij menen dat de overheid de controle heeft verloren en dat immigranten weigeren te integreren. Als gevolg hiervan schuiven ook de mainstream politici op van beleid gebaseerd op het multiculturalisme, waarin ruimte is voor religieuze verscheidenheid, naar beleid dat gericht lijkt te zijn op assimilatie van nieuwkomers. Na 2000 komt deze beweging in een stroomversnelling door bijdrages aan het publieke debat die de perceptie voeden dat er sprake is van een kloof tussen moslims en de Nederlandse samenleving als het gaat om democratische basiswaarden.²⁷ Vasta benadrukt dat het hier gaat om een Europees fenomeen. Het artikel focust echter op Nederland, omdat daar sprake lijkt van een grote verschuiving. Volgens Vasta zijn de veranderingen die worden doorgevoerd in de Nederlandse samenleving gebaseerd op het idee dat de pluralistische visie op integratie heeft gefaald, doordat er sprake is van een misplaatste vorm van tolerantie ten opzichte van culturele verschillen en doordat sommige immigranten bewust weigeren de Nederlandse cultuur, taal en waarden te omarmen. En dit spruit weer voort uit de onwil te erkennen wat het echte probleem is, namelijk dat er sprake is van racistische praktijken en structuren binnen de Nederlandse samenleving die het moeilijk maken voor immigranten om te integreren.²⁸

Ook Ezra Özyürek is van mening dat er ten aanzien van de situatie van moslims in Europa sprake is van een 'institutionalized nature of inequality and discrimination'.²⁹ Özyürek stelt dat er in de discussie over de rol van moslims en de islam in Europa, twee kampen zijn die overheersen. Aan de rechterkant van het debat claimt men dat de Europese cultuur en beschaving is gestoeld op een christelijke basis en dat de islam daar buiten staat, dan wel het tegenovergestelde belichaamt.³⁰ Dit is mijns inziens gelieerd aan wat Michael S. Merry en Jeffrey A. Milligan het 'clash of civilizations' kamp zouden noemen. Daar heerst de overtuiging dat er sprake is van een fundamentele onverenigbaarheid tussen de islam en liberale, democratische ideeën grondbeginselen.³¹ Het zou dan ook niet mogelijk zijn tegelijkertijd zowel een goede moslim als een goede burger van een

²⁴ Alexander, 'Struggling over the mode of incorporation', 543.

²⁵ Ibidem, 545.

²⁶ Ellie Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 30 (2007) 713-740, aldaar 713.

²⁷ Ibidem, 714.

²⁸ Ibidem, 715.

²⁹ Ezra Özyürek, 'The politics of cultural unification, secularism, and the place of islam in the new Europe', *American Ethnologist* 32 (2005) 509-512, aldaar 511.

³⁰ Ibidem, 509.

³¹ Michael S. Merry en Jeffrey A. Milligan, 'Complexities of belonging in democratic and democratizing societies: Islamic identity, ethnicity and citizenship in the Netherlands and Aceh', *Journal of Muslim Minority Affairs* 29 (2009) 311-323, aldaar 311.

multiculturele democratische samenleving te zijn.³² Ter linkerzijde wordt voornamelijk gehamerd op het belang van seculiere, democratische en humanitaire principes. Waarvan de seculiere toch wel de belangrijkste zijn, want alleen hierdoor zouden minderheden gelijke toegang hebben tot de publieke ruimte. Özyürek laat echter zien dat het begrip 'seculier' niet zo neutraal is als het lijkt en dat met seculier beleid religieuze minderheden, waaronder doorgaans moslims, alsnog gediscrimineerd worden. Ook wordt in dit artikel gesignaleerd dat veel Europese landen moslims voorhouden dat tolerantie een 'verlichte' waarde is, maar dat tegelijkertijd van hen wordt gevergd zich snel aan te passen aan Europese waarden en de bijbehorende levensstijl. Hoewel Europese instellingen aan kandidaat-landen de voorwaarde stellen dat zij tolerant zijn ten opzichte van hun minderheden, hanteert men volgens Özyürek zelf een vorm van tolerantie die de islam buiten Europa plaatst en houdt.³³ Deze ambivalentie is ook terug te vinden in de voorbeelden die werden genoemd in de inleiding van deze scriptie.

Hoewel er blijkens voorgaande artikelen verdeeldheid is over de wijze waarop de reactie van Europese landen op de aanwezigheid van islamitische immigranten geduid moet worden, is er volgens alle auteurs in Europa sprake van een andere benadering van moslims dan van andere immigranten of religieuze minderheden. Hun aanwezigheid zorgt voor conflicten, oplaaiend debat en aangescherpt beleid. Met name in Nederland zou er sprake zijn van een duidelijke verschuiving van een tolerante houding naar een houding waarbij conformiteit wordt geëist. In deze scriptie zal wederom een poging worden gedaan om een verklaring te vinden voor de afwijkende reactie van de Nederlandse overheid op de aanspraak die moslims maken op religieuze vrijheden. Ditmaal echter middels theorie over in de samenleving heersende waarden en de werking daarvan. Met name ten aanzien van de in de academische discussie gesignaleerde verschuiving, is het interessant te kijken of er misschien sprake is van een daaraan gerelateerde verschuiving van waarden. In het volgende hoofdstuk zal de methode worden verantwoord die is gebruikt om het voorgaande te onderzoeken. Voorts zal de theorie die als basis dient voor het onderzoek nader uiteengezet worden.

³² Merry en Milligan, 'Complexities of belonging', 312.

³³ Özyürek, 'Place of islam', 511.

Hoofdstuk 2 Methode en theorie

Methode

In deze scriptie wordt getracht de afwijkende reactie van de Nederlandse overheid op moslims die een grondrecht uitoefenen te verklaren vanuit de invalshoek van theorie aangaande waarden. Hoewel deze invalshoek het onderzoek enigszins beperkt, blijft het onderwerp erg breed. Er is daarom voor gekozen een aantal voorbeelden te nemen van situaties waarin het verschijnsel dat wordt onderzocht zich voordoet, om deze voorbeelden vervolgens te bewerken tot afgebakende casus. Daarbij was het van belang dat de casus voldoende mogelijkheden zouden bieden tot analyse om een plausibel antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag. Er zijn dan ook drie voorbeelden gekozen die exemplarisch zijn voor het onderwerp van deze scriptie en waar bovendien genoeg materiaal over beschikbaar is om een casus mee op te tuigen. Deze voorbeelden zijn in de inleiding al even kort aan de orde geweest. Het gaat om de wijze waarop de overheid reageert op gelovigen die een moskee willen bouwen, op islamitische vrouwen die een gezichtsbedekkende sluier wensen te dragen en op scholen met een islamitische signatuur.

Hoewel ook ten aanzien van de laatste twee voorbeelden gemakkelijk beargumenteerd kan worden dat het gedrag van de overheid in deze zeer discutabel is, staat dat in de eerste casus als een paal boven water. Niet in de laatste plaats vanwege het feit dat de overheid achteraf zelf toegaf ernstig uit de bocht te zijn gevlogen door te trachten contractueel vast te leggen welke religieuze koers een nieuw te bouwen moskee zou voeren. Mijns inziens reden temeer om te onderzoeken of te verklaren is dat de overheid in dit specifieke geval zo reageert. Het tweede voorbeeld, het verbieden van de gezichtsbedekkende sluier, is mijns inziens interessant vanwege de buitenproportionele reactie van de overheid in dit voorbeeld. Koste wat het koste lijkt een verbod bij wet ingesteld te moeten worden ten aanzien van een zeer beperkte groep boerkadraagsters, ondanks negatieve adviezen van toonaangevende en ter zake kundige instituten. Het laatste voorbeeld, tenslotte, is toegevoegd vanwege het toch wel karakteristieke feit dat het hier gaat om een beroep door de islamitische gemeenschap op een recht dat bij uitstek een Nederlands recht is, namelijk het recht om scholen te stichten waar men onderwijs kan geven volgens de eigen religieuze traditie. Een recht dat pas 100 jaar geleden met veel strijd tot stand is gekomen. Voorts is dit voorbeeld interessant vanwege de vasthoudendheid waarmee de Nederlandse overheid maar blijft handelen in strijd met dit recht.

Middels het raadplegen van met name nieuwsberichten was het mogelijk in kaart te brengen wat zich in de hiervoor genoemde situaties precies had voorgedaan en in welke volgorde. Verzamelde uitspraken van gerechtelijke colleges aangaande de specifieke gekozen voorbeelden of soortgelijke situaties, en relevante academische literatuur, boden de informatie die nodig was om de voorbeelden in de juiste context te plaatsen en zodoende vast te kunnen stellen dat er in casu sprake was van een reactie van de Nederlandse overheid die niet strookte met de stand van het recht. Naast wederom de nodige krantenartikelen en berichten van overige media, waren parlementaire stukken een belangrijke bron van informatie als het ging om de precieze reactie van de overheid op moslims in de drie voorbeelden, maar met name ook als het ging om het vaststellen wat de overheid tot deze reactie bewoog.

Voor de analyse van de drie casus zal gebruikt gemaakt worden van de inzichten van Louis Dumont. Het werk van Dumont gaat in op het karakter van samenlevingen en de rol die waarden daarin spelen. Zijn theoretisch kader biedt een model voor analyse van in een samenleving geldende waarden en kan vanuit deze invalshoek behulpzaam zijn bij de duiding van de reactie van de

Nederlandse overheid ten opzichte van het islamitische volksdeel. Aangezien de theorie van Dumont de basis vormt van de analyse in deze scriptie, zal hier eerst nader op ingaan worden.

Dumont

Individen houden er volgens Dumont niet slechts persoonlijke denkbeelden op na, maar zij handelen ook naar waarden die inherent zijn aan de cultuur als geheel. Meestal bestaan deze waarden slechts impliciet. Zij structureren echter wel de perceptie van mensen. Mensen kunnen niet anders dan gebruik maken van het waardenschema dat ze ter beschikking staat om de wereld te duiden.³⁴ Het is de Turkse bevolking onlangs bijvoorbeeld een doorn in het oog gebleken dat een Nederlandse jongetje van Turkse afkomst bij lesbische pleegouders in Nederland opgroeit. Men spreekt er schande van en maant de Turkse premier tot actie om het jongetje in veiligheid te brengen. Terwijl veel Nederlanders het feit dat het hier om lesbische pleegouders gaat juist zien als iets positiefs: geslaagde homo-emancipatie.³⁵ Het verschil in waardenschema's en denkbeelden van beide culturen zou deze tegenovergestelde visie op de situatie kunnen verklaren. Het hele systeem van ideeën en waarden dat mensen in een bepaalde cultuur hebben over de wereld duidt Dumont aan met de term ideologie.³⁶

Dumont is bovendien van mening dat waarden die gelden in een samenleving hiërarchisch geordend zijn. Niet alle ideeën hebben dezelfde waarde. Er zijn ideeën die "hoger" zijn dan anderen. De positie van de lagere waarden in een cultuur wordt bepaald door hun relatie tot de hoogste waarde in een cultuur. Hogere of belangrijkere waarden van een cultuur omvatten de minder belangrijke. Dit noemt Dumont 'encompassement'. Dumont meent voorts dat iedere cultuur een dominante en derhalve hoogste waarde heeft die de positie van de overige ideeën binnen een ideologie bepaalt. Welke waarden precies voor een bepaalde cultuur van belang zijn, is af te lezen aan de manier waarop een cultuur is georganiseerd.³⁷ Als mensen in de praktijk handelen en uitingen doen, geven ze uitdrukking aan in die cultuur geldende waarden. Door te kijken naar hoe de ideeën in een cultuur worden begrensd en gestructureerd, kan men volgens Dumont zien welke waarden een rol spelen.³⁸ Joel Robbins heeft dit idee in de praktijk gebracht bij zijn onderzoek naar de bekering van de Urapmin. Hoewel hij de theorie van Dumont verder heeft uitgewerkt om culturele verandering te detecteren, laat hij ook zien hoe in een concrete situatie vastgesteld kan worden welke waarden een belangrijke rol spelen en hoe andere waarden worden ingeperkt.³⁹ Op deze manier zal ook getracht worden de casus die aan de orde komen in de volgende hoofdstukken van deze scriptie te analyseren.

Naar aanleiding van zijn onderzoek naar verwantschap in Zuid India kwam Dumont ook tot conclusies over het karakter van samenlevingen als geheel. Volgens Dumont zijn er in ieder geval twee soorten samenlevingen: holistische, waarbij de samenleving als geheel vooral waardevol wordt geacht en individualistische, waarbij het individu de maat der dingen is.⁴⁰ Hij raakte er van overtuigd dat er in alle culturen sprake is van twee tegengestelde krachten die dit veroorzaken, namelijk hiërarchie en egalitarisme. In India heeft hiërarchie de overhand. De heersende religieuze ideologie,

³⁴ Knut M. Rio en Olaf H. Smedal, 'Hierarchy and its alternatives. An introduction to movements of totalization and detotalization', in: Knut M. Rio en Olaf H. Smedal eds., *Hierarchy. Persistence and transformation in social formations* (New York 2009) 1-63, aldaar 256-257

³⁵ Zie bijvoorbeeld <http://www.nrc.nl/nieuws/2013/03/21/rutte-en-erdogan-twisten-over-yunus/>, Marije Willems, 'Rutte en Erdogan twisten over Yunus: "dit in de toekomst voorkomen"', 20 april 2013.

³⁶ Louis Dumont, *Essays on individualism* (Chicago 1986) 256.

³⁷ Ibidem, 252-253.

³⁸ Robert Parkin, *Louis Dumont and hierarchical opposition* (Oxford 2002) 65-66.

³⁹ Joel Robbins, *Becoming Sinners. Christianity and moral torment in a Papua New Guinea Society* (California 2004).

⁴⁰ Louis Dumont, 'A modified view of our origins: The christian beginnings of modern individualism', *Contributions to Indian Sociology* 17 (1983) 1-26, aldaar 2.

het hindoeïsme, is gebaseerd op de notie dat alles geordend kan worden volgens een hiërarchisch schema dat bestaat uit een oppositie tussen rein en onrein. Op basis hiervan worden mensen in kasten verdeeld. De mensen worden dus niet verdeeld naar afkomst, succes of welvaart. In het Indiase waardensysteem staat de status los van politiek-economische macht.⁴¹ Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit het feit dat volgens het kastesysteem een priester superieur is aan de koning. De koning wordt omvat door de priester, tenminste op ideologische niveau van het systeem als geheel. Op het secundaire level van het politiek-economische is de spirituele autoriteit van de priester weer ondergeschikt aan de tijdelijke autoriteit van de koning. Terwijl de priester en de koning op het eerste gezicht elkaars tegenpolen lijken te zijn, is hun relatie dus eigenlijk hiërarchisch. Zij hebben hun eigen positie in hetzelfde grotere systeem.⁴² Dumont constateerde dan ook dat in de Indiase samenleving alle mensen en goden, en alle gebeurtenissen en handelingen van mensen en goden, aspecten van het grotere geheel zijn.⁴³

Vervolgens deed Dumont onderzoek naar de sociale vorm waarop samenlevingen in het Westen zijn gebaseerd. Op het ideologische niveau is dat het egalitarisme. Het idee dat gelijkheid van mensen dient te prevaleren. Dumont kwam echter tot de conclusie dat in het Westen egalitarisme vooral betrokken is op de notie van het individu. Het individu hoort niet bij een groter geheel, maar wordt los gezien van de samenleving, zodat de samenleving slechts een verzameling van losse individuen wordt.⁴⁴ Dumont koppelt voornoemd individualisme van Westerse samenlevingen aan hun verwantschap met het christendom.⁴⁵ Samenlevingen die op christelijke leest zijn geschoeid, zoals de Nederlandse, hebben zich voornamelijk volgens individualistische waarden ontwikkeld. Dit heeft volgens Dumont te maken met het fundamentele idee van de leer van Jezus dat de mens een individu is in zijn relatie met God.⁴⁶ In het artikel 'A modified view of our origins: The christian beginnings of modern individualism' schetst Dumont de manier waarop het Christendom en christelijke samenlevingen zich hebben ontwikkelt tot en met de ideeën van Calvijn en laat hij zien hoe het individu op de voorgrond kwam te staan. Of zoals hij het zegt: 'The individual is now (met de komst van de calvinistische ideeën) in the world and the individualist value rules without restriction or limitation'.⁴⁷ De relatie tussen het individu en God kwam centraal te staan. Daarnaast begon de staat langzamerhand de rol van de kerk over te nemen. De positie van het individu werd door deze ontwikkeling verder versterkt en bevestigd. Het individualisme is daardoor gaan behoren tot de kern van de Westerse, en daarmee ook de Nederlandse samenleving.⁴⁸

Hoe verhoudt deze algemene karakterisering zich nu tot het onderwerp van deze scriptie? In deze scriptie richt ik mij op afwijkende wijze waarop de overheid reageert op de aanwezigheid van moslims in de samenleving en meer specifiek op de aanspraak die zij maken op rechten die voortvloeien uit de Nederlandse wet. Dit betekent dat ik mij beperk tot het Nederlandse recht en het beleid van de Nederlandse overheid dat in het verlengde daarvan ligt. Dit roept de vraag op of er op dat vlak überhaupt sprake is van waarden, laat staan van een (individualistische) ideologie. In het volgende hoofdstuk zal ik laten zien dat dit mijns inziens het geval is en bovendien trachten een beeld te schetsen van die ideologie.

⁴¹ Rio en Smedal, 'Hierarchy', 3.

⁴² Ibidem, 4.

⁴³ Ibidem, 10-11.

⁴⁴ Idem.

⁴⁵ Dumont, *Essays*, 23-59.

⁴⁶ Dumont, 'A modified view', 4.

⁴⁷ Ibidem, 20.

⁴⁸ Rio en Smedal, 'Hierarchy', 14.

Hoofdstuk 3 De Nederlandse ideologie tussen aanhalingstekens

‘In het verlengde van de opvattingen van Ernst Hirsch Ballin heb ik artikel 1 van de Grondwet altijd opgevat als het kristallisatiepunt van rechten die onze Grondwet behelst. Het verbod op ongelijke behandeling van overheidswege is tegelijkertijd een waarborg dat de instanties die in ons land ultiem dwingend kunnen optreden geen onderscheid maken naar afkomst, seksuele geaardheid, geloof, levensovertuiging etc. Een christen wordt niet anders behandeld dan een moslim of agnost.’ Aldus oud-minister en christendemocraat Ab Klink in de Anton de Kom-lezing van 2011. Deze lezing is een jaarlijks initiatief van het Verzetsmuseum Amsterdam en Art.1, kenniscentrum discriminatie Nederland en dankt zijn naam aan de in de Tweede Wereldoorlog omgekomen verzetsstrijder Anton de Kom.⁴⁹ Klink benadrukt in dit citaat en in de rest van de lezing het belang van de fundamentele rechten voor burgers die de Nederlandse rechtstaat kent. Aan de andere kant van het politieke spectrum vinden we het inmiddels wereldberoemde Nederlandse parlementslid Geert Wilders die zich op de volgende, geheel eigen wijze, druk maakt om de fundamentele beginselen van de rechtstaat en de vrijheden die ons daarbinnen geboden worden: ‘Ik wil duidelijk maken dat de islamisering in Nederland moet stoppen, omdat de islamisering ten koste gaat van onze rechtstaat en onze vrijheid.’⁵⁰

De citaten van beide heren raken aan de ambivalente houding die door de Nederlandse overheid wordt aangenomen ten opzichte van het islamitische deel van de bevolking. Oud-minister Klink suggereert dat moslims door artikel 1 van de Grondwet worden beschermd tegen ongelijke behandeling door de overheid en overige instanties, hoewel dit blijkens de in deze scriptie te bespreken casus niet altijd het geval is. Parlementslid Wilders daarentegen impliceert dat ‘de islamisering’ een gevaar is voor de rechtstaat en heeft als gevolg van deze gedachtegang verscheidene voorstellen gedaan aanspraken van moslims op de grondrechten van diezelfde rechtstaat te voorkomen. Klink en Wilders hebben echter met elkaar gemeen (en met hen het overgrote deel van de Nederlandse samenleving) dat zij veel waarde hechten aan de rechtsstaat en de vrijheidsrechten die daar uit voortvloeien. Dit zou erop kunnen duiden dat hier sprake is van een belangrijke onderliggende kernwaarde van ‘de Nederlandse samenleving’. Hoewel de Nederlandse samenleving natuurlijk niet volledig homogeen is, zijn er toch een aantal zaken die gedeeld worden. Het belang van de rechtstaat en de vrijheidsrechten die hieruit voortvloeien lijkt hier één van te zijn. Dit wordt zelfs gedeeld door politici die recht tegenover elkaar staan.

Om tot een begin van een verklaring te kunnen komen voor het feit dat de Nederlandse overheid soms anders reageert op moslims dan men op grond van de wet en de stand van het recht zou verwachten, zal, zoals hiervoor aangekondigd, gebruik gemaakt worden van theorieën aangaande hiërarchie, waarden en culturele verandering. Meer specifiek zal gekeken worden of er misschien andere waarden een rol gaan spelen als het aankomt op moslims die aanspraken doen op grondrechten. Derhalve dient eerst gereflecteerd te worden op de waarden die normaliter een grote rol spelen in de Nederlandse samenleving. In dit hoofdstuk zal dan ook ‘de Nederlandse ideologie’ onder de loep genomen worden. Met de term ‘ideologie’ bedoel ik een systeem bestaande uit ideeën en waarden, zoals dat ook in de besproken theorie van Dumont naar voren is gekomen.⁵¹ Net als hiervoor is opgemerkt ten aanzien van ‘de Nederlandse samenleving’, is ook de ‘de Nederlandse

⁴⁹ Ab Klink, *Anton de Kom-lezing 2011* (Amsterdam 2011) 4.

⁵⁰ <http://www.elsevier.nl/Politiek/achtergrond/2008/3/Wilders-over-Fitna-ik-blijf-bij-de-feiten-ELSEVIER187297W/>, Anna Dijkman, ‘Wilders over fitna: ik blijf bij de feiten’, geraadpleegd op 10 mei 2013.

⁵¹ Dumont, *Essays*, 256.

ideologie' niet een duidelijk omljnd of vaststaand iets. Met deze term doel ik slechts op een verzameling van ideeën en waarden waarnaar door velen in de Nederlandse samenleving geleefd wordt.

Het recht als uitdrukking van waarden

Veel Nederlanders, en misschien wel Europeanen in het algemeen, laten zich erop voorstaan dat hun samenleving een rechtstaat is en derhalve een scheiding van kerk en staat kent. Zij gaan er vanuit dat de Nederlandse wet, als instituut van de staat, autonoom en neutraal is. De scheiding van kerk en staat en het bestaan van grondrechten, garanderen rechtvaardigheid voor iedereen. Religieuze minderheden hebben in hun ogen dan ook niets te vrezen in het tolerante Nederland. De staat is toch neutraal ten opzichte van religieuze zaken? Recentelijk is het bestaan van zo'n strikte scheiding tussen het recht en religieuze zaken door verschillende wetenschappers echter ter discussie gesteld. Zij stellen dat de betekenis van begrippen als seculier en secularisatie niet vast staat en dat de grens tussen wat religieus en wat seculier is, niet duidelijk te trekken is. De afgelopen twintig jaar wordt in de academische wereld het bestaan van verschillende moderniteiten en de verschillende manieren waarop religie een rol kan spelen in het publieke domein erkend.⁵² Religie blijkt in verschillende vormen voor te komen en soms ook in vormen die niet zo goed passen bij het Europese liberale gedachtegoed.⁵³ Winnifred Fallers Sullivan en anderen bespreken deze ontwikkeling in het boek 'After secular law'. Hierin wordt tevens gesteld dat de opkomst van nieuwe religieuze groeperingen als gevolg van globalisering, zoals de islam in Nederland, een grote uitdaging vormt voor het recht. Met name de groei van dergelijke religieuze bewegingen heeft namelijk de discussie op scherp gezet en bijgedragen aan wat volgens Sullivan e.a. bijna een existentiële crisis van het seculiere liberalisme lijkt te zijn.⁵⁴ Sullivan e.a. gebruiken niet het hiervoor beschreven kader van Dumont, maar laten wel zien dat de wet ook een uitdrukking is van een systeem van waarden en ideeën. De combinatie van beide theorieën biedt de theoretische ondergrond om het handelen van de Nederlandse overheid in afwijking van de wet te kunnen duiden in termen van waarden.

Voorheen werd het primaat van de wet in de Westerse wereld algemeen geaccepteerd als noodzakelijk voor de ontwikkeling en vooruitgang van een samenleving. Een rechtstaat zou religieuze tolerantie, pluralisme en godsdienstvrijheid kunnen verzekeren. Men vergat daarbij volgens Sullivan e.a. dat het secularisme ook een ideologie is, in de zin van Dumont. In de ideologie van de rechtstaat met de kenmerkende scheiding van kerk en staat worden de verschillende in de samenleving bestaande godsdiensten naast elkaar gezet en geregeerd door dat ene seculiere recht. Dit model verhuult echter dat recht en religie zich ondanks deze scheiding elkaar over en weer blijven beïnvloeden en zich op allerlei manieren tot elkaar blijven verhouden. Alleen al de vraag of een bepaalde groepering die een beroep doet op godsdienstvrijheid wel daadwerkelijk godsdienst beoefent, maakt de scheiding tussen kerk en staat illusoir. Overheidsautoriteiten moeten in dergelijke gevallen een bepaald theologische concept van religie hanteren. De seculiere overheidsrechter bepaalt uiteindelijk wat wel en wat niet religie is en derhalve slechts "bijgeloof". Sullivan e.a. laten bovendien zien dat de moderne seculiere samenleving ook sluimerende theologische dimensies heeft en hoe de ogenschijnlijk religieus neutrale samenleving bepaalde vormen van religie bevoordeeld.⁵⁵ In Nederland is het feit dat nieuwe volksvertegenwoordigers bij

⁵² Bijvoorbeeld Talal Asad, *Formations of the secular: Christianity, Islam, Modernity* (Stanford, 2003) of Charles Taylor, *A secular age* (Boston 2007).

⁵³ Fallers Sullivan, Yelle en Taussig-Rubbo, 'Introduction', 2.

⁵⁴ Ibidem, 1-4.

⁵⁵ Ibidem, 7-10.

hun installatie nog steeds slechts een eed op de bijbel kunnen afleggen en niet op de koran hier een voorbeeld van. Alleen christenen genieten hierdoor het privilege van een bij hun godsdienst passende eedformule.

Kortom, door globalisering, de komst van immigranten met een onbekende religie en dergelijke, ontstaan er nieuwe religieuze en juridische werkelijkheden die de heersende culturele orde tarten en blootleggen dat ook het recht afhankelijk is van (religieuze) ideologieën.⁵⁶ Sterker nog, het recht als geheel vormt een representatie van een bepaalde ideologie.⁵⁷ Het recht in een samenleving geeft uitdrukking aan waarden die van belang worden geacht in een cultuur, doordat het bepaalt hoe men zich dient te gedragen en wat wel en niet mag. Zoals gezegd is dit zeer cultureel bepaald. Zo is homoseksualiteit in Nederland niet strafbaar, maar in veel islamitische landen wel. In Nederland is het bij wet verboden personen te discrimineren op basis van hun geaardheid, maar in Iran is homoseksualiteit an sich verboden. Deze wettelijke regels zijn gebaseerd op ideeën en waarden die gelden in de respectievelijk Nederlandse en Iraanse cultuur en vormen hier een manifestatie van. Aansluitend daarop is het recht dus ook niet statisch, maar juist iets dat steeds opnieuw wordt geïnterpreteerd. Over de inhoud van wetten wordt bij voortdurende onderhandelt en ze worden strategisch ingezet door verschillende belanghebbenden.

De Nederlandse natie is eeuwenlang christelijk geweest en wordt hier nog steeds sterk door beïnvloed. Net als in de Deense samenleving die Tim Jensen in zijn hierna te bespreken artikel beschrijft, zijn het in de Nederlandse, overwegend seculiere, samenleving dan ook met name christelijke waarden en gedachten over religie die nog steeds dominant zijn bij het denken over minderheden en hun religieuze meningen en tradities.⁵⁸ Christelijk ideeën beïnvloeden dan ook het Nederlandse recht. Desondanks claimt de Nederlandse staat godsdienstvrijheid te garanderen en het primaat van de wet te respecteren. Wat dit betekent is echter heel verschillend afhankelijk van de plaats, de lokale geschiedenis en de in een samenleving aanwezige culturele en religieuze ideologieën.⁵⁹ Dit wordt zichtbaar en heeft effect op wat er gebeurt als religieuze groepen afkomstig uit andere culturen, zoals moslims, naar Nederland komen.

Gelijkheid als waarde

Op basis van het voorgaande kan geconstateerd worden dat het Nederlandse recht en het beleid dat de overheid op grond daarvan voert, een representatie is van de Nederlandse ideologie, oftewel van het systeem van ideeën en waarden waarnaar volgens het overgrote deel van de Nederlandse bevolking dient te worden geleefd. Dus ook het onderdeel ervan dat betrekking heeft op de casus van deze scriptie en handelt over het gelijkheidsbeginsel, de grondrechten en het beginsel van scheiding van kerk en staat. Dit onderdeel neemt een prominente plek in binnen het recht. Het eerste artikel van het eerste hoofdstuk van de Grondwet bevat meteen het recht op gelijke behandeling:

*'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politiekegezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'*⁶⁰

⁵⁶ Fallers Sullivan, Yelle en Taussig-Rubbo, 'Introduction', 7-10.

⁵⁷ Ibidem, 3.

⁵⁸ Tim Jensen, 'When is religion, religion, and a knife, a knife – and who decides? The case of Denmark', in: Winnifred Fallers Sullivan, Robert A. Yelle en Mateo Taussig-Rubbo eds., *After Secular Law* (Stanford 2011) 341-362, aldaar 342.

⁵⁹ Fallers Sullivan, Yelle en Taussig-Rubbo, 'Introduction', 16.

⁶⁰ Artikel 1 van de Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 24 augustus 1815.

Naast deze verankering in de grondwet is er ook een apart wet aan gewijd, de Algemene Wet Gelijke Behandeling en een apart (semi)rechtsprekend orgaan, de Commissie Gelijke Behandeling (tegenwoordig het College voor de Rechten van de Mens). Deze en de andere grondrechten, waaronder artikel 6 Grondwet dat het recht op vrijheid van godsdienst beschermd, dienen ertoe het individu tegen de willekeur van de overheid te beschermen en een gelijke behandeling voor de wet te verzekeren. Uit het samenspel tussen artikel 1 en artikel 6 vloeit het rechtstatelijke beginsel van de scheiding van kerk en staat voort dat in de casus wordt geschonden. Het gelijkheidsbeginsel en de grondrechten zijn bovendien verankerd in verschillende internationale verdragen, zoals bijvoorbeeld het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Dit is ook niet vreemd voor een samenleving die, zoals eerder werd vastgesteld, in ieder geval op ideologisch niveau egalitair is en in een egalitaire traditie staat. De moderne waarde van gelijkheid is wijdverbreid in Europese landen sinds de Franse revolutie.⁶¹ Hierop afgaande lijkt gelijkheid in de Nederlandse samenleving ook tot de hogere waarden te behoren.

Zoals bij de bespreking van Dumont echter ook al naar voren kwam, is het Westers egalitarisme sterk verbonden aan het individualisme. Robbins bespreekt de verhouding tussen gelijkheid en individualisme in zijn artikel 'Equality as a value'. Hij stelt dat er in Westerse samenlevingen slechts ruimte is voor een zekere vorm van gelijkheid. Eentje die de vrijheid van het individu om anders te zijn niet beknot. De waarde gelijkheid wordt derhalve ook begrensd door het individualisme.⁶² Het is waarschijnlijk dat in de Nederlandse, individualistische ideologie de plek van gelijkheid, hoe gewaardeerd ook, uiteindelijk eveneens wordt bepaald door de hoogste dominante waarde: individualisme. Desondanks behoort het idee gelijkheid tot de hogere waarden van de Nederlandse culturele orde. In een rapport over de in de Nederlandse samenleving heersende waarden van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) komt dit bijvoorbeeld ook terug:

'Door de maatschappelijke veranderingen van de afgelopen dertig jaar is een geïndividualiseerd waardepatroon beter mogelijk geworden, waarbij overigens de waarden van persoonlijke vrijheid en gelijkheid als centrale waarden van een burgerlijke samenleving onveranderd hoog worden gehouden. (...).'⁶³

Gezegd zou kunnen worden dat de grondrechten en de scheiding van kerk en staat, te vangen onder de waarde gelijkheid, het hart raken van de Nederlandse ideologie. De grondwet is immers een manifestatie van deze ideologie en het fundament van de democratische rechtsstaat. Des te frappanter is dan ook de tendens dat de overheid steeds vaker lijkt af te wijken van de wet die uit de Nederlandse ideologie voortvloeit op het moment dat het om de islamitische bevolkingsgroep gaat. Op grond van het Nederlandse recht is het heel duidelijk hoe er gehandeld dient te worden jegens religieuze minderheden, maar sinds het opduiken van uitingsvormen van de islam is daarover toch verwarring te ontstaan.

Dit lijkt te worden veroorzaakt door het plotselinge opduiken van manifestaties van een 'vreemde' religie op verschillende plekken in het Nederlandse publieke domein. De in het straatbeeld verschijnende islamitisch geïnspireerde kleding en moskeeën zijn hier sprekende voorbeelden van. Dergelijke religieuze symbolen van een godsdienst die de Nederlandse samenleving vreemd is,

⁶¹ Dumont, *Essays*, 245.

⁶² Joel Robbins, 'Equality as value: Ideology in Dumont, Melanesia and the West', *Social analysis* 36 (1994) 21-70, aldaar 55.

⁶³ Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid, *Normen, waarden en de last van het gedrag* (Amsterdam 2003) 11 en 12.

kunnen de bestaande orde en de Nederlandse ideologie uitdagen, op dezelfde wijze als dat volgens Jensen in Denemarken plaatsvindt.⁶⁴ Jensen beschrijft in zijn artikel 'When is religion, religion, and a knife, a knife – and who decides? The case of Denmark' drie casus op het snijvlak van recht en religie die gezien kunnen worden als manifestaties van de toename van religieus pluralisme en de verscheidenheid in uitingen van religie in de Deense samenleving. Er komen verschijningsvormen van religie op, die vreemd zijn aan de bestaande orde. Deze tarten volgens Jensen de Deense ideologie en de normatieve definitie en afbakening van religie.⁶⁵ Ineens is het niet meer zo vanzelfsprekend dat er een 'staatskerk' is en dat de hele Deense bevolking, christelijk of niet, belasting afdraagt aan deze kerk. Of dat de bisschop van Kopenhagen het ministerie van justitie adviseert bij huwelijksaanvragen.⁶⁶ De confrontatie met andere religieuze stromingen heeft volgens Jensen consequenties voor de manier waarop de Deense samenleving door de eeuwen heen is ingericht.

Door de ontmoeting met de multiculturele realiteit doen zich ook verschuivingen voor in de Nederlandse culturele orde. Opvallend is echter dat dit ook invloed lijkt te hebben op de manier waarop de overheid uitvoering wordt gegeven aan de grondwet. Nu is het zoals gezegd niet vreemd dat de wet afhankelijk van de situatie en de belangen anders wordt geïnterpreteerd. Ook is het geen anomalie dat men zich in de praktijk niet altijd houdt aan gestelde normen. Dit betekent niet meteen dat de achterliggende waarden worden verlaten. Er lijkt in dit geval echter heel specifiek, namelijk ten aanzien van de islamitische gemeenschap, stelselmatig anders gehandeld te worden dan de heldere 'seculiere' regels van de wet voorschrijven. Bovendien gaat het hier om de overheid, als maker van de norm, die vervolgens bij voortduring niet handelt in overeenstemming met die norm. Het gaat niet om een burger die een snelheidsregel overtreedt, maar die veiligheid op de weg zelf eigenlijk ook belangrijk vindt. Het gedrag van de overheid duidt er mijns inziens op dat ook de achterliggende waarde, namelijk de waarde gelijkheid, ter discussie staat door de botsing met een voor Nederland zo andere religie. Mogelijk betekent dit dat er andere waarden de boventoon gaan voeren in de Nederlandse samenleving. Of is het gewoon de allesomvattende waarde van het individualisme die paal en perk stelt aan de lagere waarde van gelijkheid zoals die voortvloeit uit de wet? Door middel van de analyse van de drie casus in de hoofdstukken die nu volgen, zal getracht worden enig inzicht hierin te verkrijgen. Daarbij dient te worden opgemerkt dat hierna slechts bedoeld wordt op waarden in de zin van Dumont, wanneer er uitdrukkelijk gesproken wordt van 'waarden', dan wel 'waarde'.

⁶⁴ Jensen, 'When is religion', 342.

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ Ibidem, 343-344.

Hoofdstuk 4 De moskee die er nooit kwam

Nederland kent een scheiding van kerk en staat. Het beginsel van scheiding van kerk en staat is niet expliciet te vinden in de grondwet. Het is een ongeschreven rechtsbeginsel dat wordt geacht impliciet besloten te liggen in het samenspel tussen artikel 1, het gelijkheidsbeginsel, en artikel 6 van de grondwet, namelijk de vrijheid van godsdienst.⁶⁷ De staat en kerken of andere religieuze gemeenschappen functioneren als zelfstandige lichamen. Zij oefenen geen formele invloed uit op elkaars terrein. Kerken en religieuze gemeenschappen hebben dus geen publiekrechtelijke bevoegdheden. Zij mogen daarentegen wel naar eigen inzicht invulling geven aan hun eigen instituten. Op die manier kunnen zij hun religieuze overtuiging in vrijheid beleven. Dit betekent dat de overheid de bestuurlijke organisatie van kerken en religieuze gemeenschappen moet respecteren. Voorts is elke overheidsbemoediging met de inhoud van de te belijden religieuze overtuiging uit den boze.⁶⁸ Als de overheid zich kan uitspreken over hetgeen mensen al dan niet zouden moeten geloven, dan is de vrijheid van godsdienst illusoir.

Toch is dat precies wat in de eerste casus aan de orde is. De overheid in de vorm van de gemeente Amsterdam liet zich weinig aan het beginsel van scheiding van kerk en staat gelegen liggen toen het door middel van subsidieverlening probeerde een conservatieve stroming van de islam buiten de gemeentegrenzen te houden. Het is voor de beantwoording van de hoofdvraag van deze scriptie van belang om te bekijken wat de kennelijk zwaarwegende redenen zijn van de gemeente om in het geval van de islamitische geloofsgemeenschap het zwaarwegende rechtsstatelijke beginsel van scheiding van kerk en staat ter zijde te schuiven. Hierna zal dan ook bekeken worden welke motivatie er in de casus naar voren komt om, in strijd met een belangrijke waarde binnen de Nederlandse ideologie, te sturen op een bepaalde religieuze richting.

Casus I

In het voormalige stadsdeel De Baarsjes in Amsterdam West zou een nieuwe moskee voor Turkse gelovigen gebouwd worden ter waarde van 18 miljoen euro.⁶⁹ Met dit doel kocht de Turkse organisatie Milli Gorus Noord-Nederland (een afdeling van een Turkse stichting die in Nederland de belangen van Turkse en islamitische minderheden behartigt) in 1994 een in onbruik geraakt terrein. De moskee zou deel uitmaken van een samenwerkingsproject tussen het stadsdeel, woningcorporatie Het Oosten en Milli Gorus Noord-Nederland dat tevens de bouw van woningen, winkels en garages omvatte. In eerste instantie vonden het stadsdeel en veel omwonenden de moskee te groot en meenden zij dat het plan teveel inbreuk maakte op het karakter van de buurt. In 2000 kwamen alle betrokkenen echter tot een akkoord. Er zou een kleinere moskee komen met een minaret van 43 meter, 111 woningen, flink wat kantoor- en bedrijfsruimte, maatschappelijke voorzieningen en een parkeergarage met plaats voor 238 auto's. Alle gebouwen, inclusief de moskee, zouden gebouwd worden in de stijl van de Amsterdamse School.⁷⁰ Door de 'integrale bouwstijl' werd in de moskee de 'allure van een klassiek islamitisch gebedshuis' gecombineerd met de stijl van

⁶⁷ Paul van Sasse van Ysselt, 'Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 1 (2013) 65-86, aldaar 65.

⁶⁸ Ibidem, 69.

⁶⁹ <http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1797436.ece>, Tom Kreling, 'Samenwerking Westermoskee beëindigd', geraadpleegd op 10 april 2013.

⁷⁰ <http://www.rtvnh.nl/dossiers/3/Westermoskee/1>, 'Moskee of luchtkasteel', geraadpleegd op 12 april 2013.

typisch Amsterdamse bebouwing. De moskee moest dan ook het toonbeeld van integratie worden.⁷¹ Vandaar waarschijnlijk ook de Nederlandse naam: 'Westermoskee'.

Ook de bijpassende liberale en moderne invulling van de islam die werd gepraktiseerd door de moskeevereniging was geen toeval.⁷² De personificatie van deze westerse islam was de voorzitter van de moskeevereniging. Hij was jong, goedgekleed, welbespraakt en de lieveling van de lokale Partij van de Arbeid (sociaal-democratische partij, hierna PvdA). Hij noemde de aanslagen van 11 september een aanslag op de vrijheid van meningsuiting en de islam en liep mee in een demonstratie tegen islamitische lectuur die opriep tot geweld tegen homo's. Dit alles leverde hem veel succes op bij de voorbereiding van de bouw van de moskee.⁷³ De gemeente dacht de integratie van Turkse moslims namelijk te kunnen bevorderen door de vrijzinnige tak van Milli Gorus te ondersteunen bij de bouw van de door hen gewenste moskee. Middels een verkapte subsidie schoof de gemeente Milli Gorus Noord-Nederland zelfs twee miljoen toe, om de zeer conservatieve leiding van Milli Gorus Duitsland buiten de deur te houden. Jaren nadien erkende de wethouder dat deze transactie inderdaad bedoeld was om buitenlandse islamitische financiers buiten de deur te houden. De gemeente subsidieerde in casu een religieuze groepering om deze op het liberale pad te houden.⁷⁴ Letterlijk koste wat het koste moest de Westermoskee de bakermat worden van een westerse, liberale islam. In februari 2006 legde minister Donner van justitie de eerste steen van wat hij in zijn toespraak de 'brug tussen het Westen en de islam' noemde.⁷⁵ Eregasten bij de feestelijke bijeenkomst ter ere van de start van de bouw van de moskee waren een imam, een rabbijn, een priester en een dominee.⁷⁶

De politiek had echter buiten de inventiviteit van Milli Gorus Duitsland gerekend. Nu de bouw van de moskee rond was, vervingen zij de liberale voorzitter van de moskeevereniging door een voorzitter van hun eigen kaliber, zodat de conservatieve koers weer hersteld kon worden.⁷⁷ Deze voorzitter wilde niets weten van een westerse versie van de islam. De betrokken bestuurders en de woningcorporatie waren furieus over de bestuurswisseling en eisten dat het progressieve karakter van de Westermoskee werd gegarandeerd. Zij kregen het moskeebestuur zover om dit zwart op wit te zetten.⁷⁸ Het Amsterdamse stadsdeel, de woningcorporatie en de moskeevereniging ondertekenden een convenant 'Werken aan de toekomst' om de voortgang van de liberale koers van de moskee te verzekeren.⁷⁹ In dit convenant werd de relatie tussen het stadsdeel, de woningcorporatie en de moskeevereniging als volgt gekenschetst.

⁷¹ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1358372/2007/06/09/Amsterdam-heeft-met-Milli-Gorus-een-adder-aan-de-borst-gekoesterd.dhtml>, 'Amsterdam heeft met Milli Gorus een adder aan de borst gekoesterd', geraadpleegd op 10 april 2013 en <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1290154/2008/06/28/Cohen-kritiseert-werkwijze-Baarsjes.dhtml>, Perdiep Ramesar, 'Cohen kritiseert werkwijze Baarsjes', geraadpleegd op 10 april 2013.

⁷² Idem.

⁷³ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1180941/2009/11/09/Sprookje-van-de-Westermoskee-is-na-tien-jaar-over.dhtml>, Lodewijk Dros, 'Sprookje van de Westermoskee is na tien jaar over', geraadpleegd op 11 april 2013.

⁷⁴ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1358372/2007/06/09/Amsterdam-heeft-met-Milli-Gorus-een-adder-aan-de-borst-gekoesterd.dhtml>, 'Amsterdam heeft met Milli Gorus een adder aan de borst gekoesterd', geraadpleegd op 10 april 2013.

⁷⁵ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1180941/2009/11/09/Sprookje-van-de-Westermoskee-is-na-tien-jaar-over.dhtml>, Lodewijk Dros, 'Sprookje van de Westermoskee is na tien jaar over', geraadpleegd op 11 april 2013.

⁷⁶ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1456627/2006/02/28/Bouw-van-Westermoskee-Amsterdam-gestart.dhtml>, 'Bouw van Westermoskee Amsterdam gestart', geraadpleegd op 12 april 2013.

⁷⁷ <http://www.rtvnh.nl/nieuws/41050/Komst+Westermoskee+lijkt+ver+weg>, 'Komst Westermoskee lijkt ver weg', geraadpleegd op 12 april 2013.

⁷⁸ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1180941/2009/11/09/Sprookje-van-de-Westermoskee-is-na-tien-jaar-over.dhtml>, Lodewijk Dros, 'Sprookje van de Westermoskee is na tien jaar over', geraadpleegd op 11 april 2013.

⁷⁹ <http://www.rtvnh.nl/nieuws/38657/Samenwerking+De+Baarsjes+en+moskee>, 'Samenwerking De Baarsjes en moskee', geraadpleegd op 12 april 2013.

*'Gedurende de samenwerking is er tussen de betrokkenen een vertrouwensrelatie gegroeid. Er is sindsdien sprake van een samenwerking op basis van gelijkwaardigheid en respect op grond waarvan ook op gezamenlijke en positieve wijze met de bezwaren binnen de buurt is omgegaan.(...) De betrokkenen hebben dit proces ervaren als een positieve bijdrage aan de integratie van de Turks-Islamitische gemeenschap in Amsterdam. Betrokkenen zijn van mening dat dit proces een positieve bijdrage heeft geleverd aan het – gevoelige - debat over integratie van diverse bevolkingsgroepen in Amsterdam en zelfs buiten Amsterdam een voorbeeldwerking heeft.'*⁸⁰

Vervolgens werd expliciet aangegeven wat de aanleiding was voor het tekenen van het convenant, namelijk de bestuurswisseling.

*'De vrees is dat deze bestuurswisseling zou kunnen leiden tot een meer naar binnen gekeerde en/of meer radicale en/of minder op integratie en samenwerking gerichte beweging wordt en dat hun invloed – juridisch dan wel geestelijk, direct en indirect zullen aanwenden om ook Moskee Aya Sofia in deze sfeer te hervormen.'*⁸¹

Voornoemd convenant vloeide voort uit het 'Contract met de samenleving' uit 2005 dat was opgesteld naar aanleiding van de moord op Theo van Gogh.⁸² In dat contract hadden verschillende moskeeën met de gemeente afgesproken dat zij signalen van extreem gedrag zouden melden en in de gaten te houden. Voorts hadden zij zich verbonden om zich in te zetten de vrijheid van meningsuiting, meningen die zij afkeuren te bestrijden en aangifte te zullen doen tegen het aanzetten tot strafbare handelingen.⁸³ In het convenant werd als volgt naar dit contract verwezen.

*'De vertrouwensrelatie tussen Aya Sofia en het stadsdeel heeft ook geleid tot ondertekening van het Contract met de Samenleving. Hierin hebben de Aya Sofia en het stadsdeel, gemotiveerd door hun gemeenschappelijke wens om te ijveren voor een tolerante en respectvolle samenleving, afspraken gemaakt over hoe om te gaan met de vrijheid van meningsuiting en extremisme.'*⁸⁴

Maar het mocht niet meer baten. In januari 2007 werd de bouw stopgezet, omdat de nieuwe voorzitter van de moskeevereniging aangaf zich niet te willen houden aan de afspraak dat er geen banden met Milli Gorus Duitsland mochten zijn. Hij stelde dat deze afspraak onder druk tot stand was gekomen en gaf aan dat er wat hem betreft geen afspraken waren.⁸⁵ Toen een onderzoeksjournalist een contract opduikelde waarin stond dat de aandelen van de moskee in handen zouden komen van Milli Gorus Duitsland, meldden lokale nieuwsbronnen dat de moskee koos voor een radicale koers.⁸⁶ GroenLinks (linkse politieke partij) riep burgemeester Cohen op zich

⁸⁰ *Convenant 'Werken aan de toekomst'*, (Amsterdam 2006) 2-3.

⁸¹ Idem.

⁸² <http://www.rtvnh.nl/nieuws/38657/Samenwerking+De+Baarsjes+en+moskee>, 'Samenwerking De Baarsjes en moskee', geraadpleegd op 12 april 2013.

⁸³ <http://www.nu.nl/algemeen/446555/moskeeen-tekenen-contract-met-de-samenleving.html>, 'Moskeeën tekenen "contract met de samenleving"', geraadpleegd op 12 april 2013.

⁸⁴ *Convenant*, 2-3.

⁸⁵ <http://www.rtvnh.nl/nieuws/19838/Bouw+van+Westermoskee+van+de+baan>, 'Bouw van Westermoskee van de baan', geraadpleegd op 12 april 2013.

⁸⁶ bijvoorbeeld <http://www.rtvnh.nl/nieuws/34726/Westermoskee+kiest+radicale+koers>, 'Westermoskee kiest radicale koers', geraadpleegd op 12 april 2013.

te mengen in de discussie rondom de bouw van de Westermoskee, omdat de bouw van deze moskee 'zo'n belangrijk onderdeel is van het integratiebeleid van heel Amsterdam'.⁸⁷ Op den duur waren meer gemeentefracties van oordeel dat de burgemeester betrokken diende te worden. Uiteindelijk deed de burgemeester een laatste poging alle partijen om tafel te krijgen en te voorkomen dat het conservatieve Milli Gorus zeggenschap kreeg over de moskee.⁸⁸ In april 2007 vonden de VVD (liberale politieke partij) en het CDA (christen democratische politieke partij) dat de burgemeester moest stoppen met de bemiddeling, onder andere vanwege zorg over de banden die mogelijk zouden bestaan tussen Milli Gorus en de 'anti-westerse internationale Moslimbroederschap'.⁸⁹

Tot op heden is er geen nieuwe moskee in stadsdeel De Baarsjes verrezen. Sterker nog, de betrokken gelovigen worden uit hun huidige gebedsruimte gezet en hebben nog geen nieuwe ruimte toegewezen gekregen. Wel is er een notitie van de gemeente Amsterdam verschenen, getiteld 'Scheiding kerk en staat'. Naar aanleiding hiervan is burgemeester Cohen tot de conclusie gekomen dat stadsdeel de Baarsjes nooit eisen had mogen stellen aan de geloofsbeleving die zou plaatsvinden in de Westermoskee. Het beïnvloeden van de te belijden leer met financiële middelen overschrijdt volgens hem de scheiding van kerk en staat.⁹⁰

Samenvatting

In de casus wordt het beginsel van scheiding van kerk, dat zo 'hoog' wordt geacht in de Nederlandse samenleving, op grove wijze door de decentrale overheid geschonden. De overheid dient ingevolge de wet alle religies neutraal te behandelen en zich zeker niet te bemoeien met de inhoud van het geloof. In Amsterdam gebeurde echter het tegendeel. In plaats van zonder aanzien des persoons een vergunning te verlenen voor de bouw van een gebedshuis, stortte het stadsdeel zich in een samenwerkingsverband omdat men een kans schoon zag een op integratie gerichte stroming van de islam te stimuleren. Dit alles mondde er uiteindelijk in uit dat de stadsdeel inhoudelijke eisen stelde aan de geloofsbeleving van de gelovigen ten behoeve waarvan de moskee zou worden gebouwd. De te belijden leer werd zelfs beïnvloed met financiële middelen. Geconfronteerd met een voor Nederland jonge religieuze stroming lijken er in de praktijk andere waarden de boventoon te voeren dan die normaliter zo hoog in het Nederlandse vaandel staan. Van belang voor de analyse van dit voorval is hoe de decentrale overheid en de media dit handelen in afwijking van 'de Nederlandse ideologie', zoals deze uit de wet voortvloeit, verklaren. En met name welke waarden hierin dan wel een rol spelen.

Uit het hiervoor geschetste beeld van het incident komt heel duidelijk een centrale motivatie naar voren, namelijk integratie. Vanaf het begin was voor iedereen helder dat deze moskee een 'toonbeeld van integratie moest worden'.⁹¹ De moskee zou een Nederlandse naam krijgen en de bouwstijl zou duidelijke kenmerken van de Amsterdamse school bevatten. Voorts werd in de media gesuggereerd dat het plan voor de bouw van de moskee het bij de gemeente vooral zo goed deed, omdat de man die destijds voorzitter van de moskeevereniging was, zelf bijzonder geïntegreerd was.

⁸⁷ <http://www.rtvnh.nl/nieuws/4606/GL%3ACohen+regie+project+Westermoskee>, 'GL: Cohen regie project Westermoskee', geraadpleegd op 12 april 2013.

⁸⁸ <http://www.rtvnh.nl/nieuws/45833/Cohen+bijgepraat+over+moskee-crisis>, 'Cohen bijgepraat over moskee-crisis', geraadpleegd op 12 april 2013.

⁸⁹ <http://www.rtvnh.nl/nieuws/40452/Stop+bemiddeling+Westermoskee>, 'Stop bemiddeling Westermoskee', 13 april 2013.

⁹⁰ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1290154/2008/06/28/Cohen-kritiseert-werkwijze-Baarsjes.dhtml>, Perdiep Ramesar, 'Cohen kritiseert werkwijze Baarsjes', geraadpleegd op 11 april 2013.

⁹¹ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1358372/2007/06/09/Amsterdam-heeft-met-Milli-Gorus-eeen-adder-aan-de-borst-gekoesterd.dhtml>, 'Amsterdam heeft met Milli Gorus een adder aan de borst gekoesterd', geraadpleegd op 10 april 2013 en <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1290154/2008/06/28/Cohen-kritiseert-werkwijze-Baarsjes.dhtml>, Perdiep Ramesar, 'Cohen kritiseert werkwijze Baarsjes', 2 november 2012, geraadpleegd op 10 april 2013.

Hij was goed gekleed en welbespraakt. Ook had hij in het verleden uitspraken gedaan en een houding aangenomen die getuigde van moderne standpunten ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting en homoseksualiteit. De bijeenkomst ter ere van de start van de bouw van de moskee ademde eveneens integratie. De moskee werd bij monde van de minister van justitie 'de brug tussen het westen en de islam' genoemd. En de eregasten waren afgevaardigden van de drie monotheïstische religies. Dit zou opgevat kunnen worden als een teken van de tolerante (Nederlandse) houding die de moskee zou hebben richting andere religies. Het doel van het verstrekken van de verkapte subsidie aan de moskee door de gemeente, was gericht op het bevorderen van de integratie van Turkse moslims. Zij het door middel van het buiten de deur houden van de conservatieve invloed van Milli Görus Duitsland. In het convenant dat op een zeker moment werd ondertekend door de moskeevereniging, de woningcorporatie en het stadsdeel, werd expliciet aangegeven dat de samenwerking werd ervaren als een positieve bijdrage aan de integratie van de Turks-Islamitische gemeenschap. En de vrees werd expliciet uitgesproken dat de bestuurswissel onder andere zou leiden tot een minder op integratie gerichte koers. Als op een zeker moment de samenwerking spaak loopt en de burgemeester wordt opgeroepen te bemiddelen, gebeurt dit op grond van het feit dat de moskee in de ogen van de gemeenteraadsleden zo'n belangrijk onderdeel is van het integratiebeleid van de gemeente Amsterdam. Het handelen in strijd met het beginsel van scheiding van kerk en staat wordt blijkens de casus dus vooral gelegitimeerd door de wil de integratie van de islamitische gemeenschap te bevorderen.

Tegelijkertijd geven overheid en media blijk van nog een andere verklaring voor het afwijkende handelen van de gemeente. Naast bevordering van de integratie lijkt angst voor fundamentalisme en radicaliteit een belangrijke rol te spelen in de wijze van handelen van de gemeente. Alleen al het feit dat de gemeente trachtte de moskee een liberale, westerse koers te laten varen wordt in dit licht gezien. Dagblad Trouw stelt bijvoorbeeld dat de gemeente zich zo met de geloofsbeleving van de moskeegangers bemoeide, omdat zij, 'sinds de moord op Theo van Gogh', af wilde van de 'onverdraagzame orthodoxie' waar Milli Gorus mee werd geassocieerd.⁹² Trouw linkt daarmee het handelen van de gemeente, gericht op het voorkomen van conservatieve invloeden in de moskee, aan wat wordt gezien als een terroristische aanslag van een islamitische extremist. Conservatieve invloeden moeten buiten de deur worden gehouden en daarom werd een moskeebestuurder die terrorisme expliciet heeft afgekeurd, stevig in de armen gesloten. Het lijntje tussen het prediken van een conservatieve islam en extremisme of fundamentalisme komt in deze casus als erg dun naar voren. Op het moment dat de voorzitter van de moskeevereniging werd vervangen door een conservatiever exemplaar, eisten onder andere de betrokken stadsdeelbestuurders dat de progressieve koers die onder de vorige voorzitter gevaren zou worden, werd gegarandeerd. In het convenant 'Werken aan de Toekomst' dat hiertoe werd ondertekend, werd de uitdrukkelijke vrees uitgesproken dat de bestuurswisseling zou kunnen leiden tot 'een meer naar binnen gekeerde en/of meer radicale(...)' koers. Ook moet in het achterhoofd gehouden worden dat dit convenant voortvloeide uit een eerder opgesteld contract tussen de moskee en de gemeente, het zogenaamde 'Contract met de Samenleving', waarin de moskee zich onder andere expliciet heeft verbonden om extremisme tegen te gaan. Het convenant wordt noodzakelijk geacht voor 'het verder concretiseren van het contract met de samenleving'.⁹³ Als er mogelijk banden blijken te zijn met Milli Gorus Duitsland, meldt de media dat de moskee kiest voor een radicale koers. Uiteindelijk wordt de

⁹² <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1180941/2009/11/09/Sprookje-van-de-Westermoskee-is-na-tien-jaar-over.dhtml>, Lodewijk Dros, 'Sprookje van de Westermoskee is na tien jaar over', geraadpleegd op 11 april 2013.

⁹³ *Convenant*, 3.

burgemeester teruggefloten wegens zorgen over de mogelijke banden tussen de moskee en de antiwesterse Moslimbroederschap. De angst voor radicaliteit heeft zich verwezenlijkt, zodat de ondersteuning van de moskee door de gemeente kan en moet worden losgelaten.

Het belang van integratie en het voorkomen van, dan wel de angst voor radicaliteit, zijn de twee belangrijke thema's die naar voren komen in de onderhavige casus. Hoewel deze zaken als uiteindelijk gezien kunnen worden van een glijdende schaal, ben ik van mening dat het hier om twee aparte dingen gaat. Integratie ziet mijns inziens met name op het aanpassen aan de rest van de samenleving. Angst voor radicaliteit of het voorkomen ervan gaat om een dreiging van buitenaf voor de samenleving als geheel. Zoals gezegd is het echter voor de beantwoording van de hoofdvraag van deze scriptie met name van belang welke van de Nederlandse ideologie afwijkende waarden een rol spelen in deze casus. Dit zal echter besproken worden in een volgend hoofdstuk. Eerst zullen de tweede en de derde casus aan de orde komen, zodat de thema's die in alle drie de casus naar voren komen in een gezamenlijk hoofdstuk herleid kunnen worden tot waarden die in dergelijke situaties de boventoon voeren.

Hoofdstuk 5 Een versluiserend verbod

Het recht op godsdienstvrijheid is zoals gezegd verankerd in artikel 6 van de Grondwet. Religieus geïnspireerde gelaatsbedekkende kleding, zoals de door sommige islamitische vrouwen gedragen boerka of niqaab, worden in de juridische wereld erkend als religieuze uitingen die beschermd worden door dat recht op godsdienstvrijheid.⁹⁴ Dit zorgt er tevens voor dat boerka- of niqaabdraagsters op grond van het gelijkheidsbeginsel van artikel 1 van de Grondwet en de daaruit voortvloeiende Algemene Wet Gelijke Behandeling er aanspraak op kunnen maken dat zij gevrijwaard blijven van discriminatie vanwege hun gezichtssluier. Op grond van deze wetten is het namelijk verboden onderscheid te maken naar godsdienst. De Commissie Gelijke Behandeling (hierna de Commissie) en de rechter lijken tot op heden dan ook een zeer terughoudende houding aan te nemen ten aanzien van het beperken van het dragen van dergelijke gelaatsbedekkende kleding.⁹⁵

De kortgedingrechter te Amsterdam boog zich in 2007 bijvoorbeeld over een casus waarbij de gemeente Diemen had geweigerd een vrouw met een gezichtsbedekkende sluier een uitkering te verlenen voor de duur van drie maanden, wegens het weigeren van algemeen geaccepteerde arbeid. De vrouw was enkele keren afgewezen door een werkgever in verband met haar gelaatsbedekking. De rechter was van oordeel dat in dit stadium niet van de vrouw gevergd kon worden dat zij haar sluier zou afleggen om de arbeidsbemiddeling te vergemakkelijken. 'Niet is gebleken dat de bemiddelingsmogelijkheden reeds in zoverre zijn uitgeput, dat van verzoekster kan worden gevraagd om afstand te doen van het kledingstuk dat voor haar een rechtstreekse uitdrukking is van haar godsdienstige overtuiging'.⁹⁶ In 2005 legde een hulpverleningsinstantie aan de Commissie voor of zij van cliënten mocht eisen de gezichtsbedekkende sluier af te doen tijdens gesprekken met een hulpverlener en, zo hier geen gehoor aan werd gegeven, de hulpverlening te beëindigen. De instantie was namelijk van mening dat cliënten bij dienden te dragen aan een goede communicatie, waartoe ook non-verbale communicatie behoorde. De Commissie was echter van oordeel dat er geen objectieve rechtvaardiging voor het indirecte onderscheid was. Er was namelijk een goed alternatief: vrouwen met een gezichtsbedekkende sluier onderbrengen bij vrouwelijke medewerkers.⁹⁷

Het uiten van een religieuze overtuiging middels de gezichtsbedekkende sluier krijgt op grond van het recht op godsdienstvrijheid en het gelijkheidsbeginsel van zowel de CGB de rechter blijkens het voorgaande relatief veel ruimte. Pas bij onderwijssituaties lijkt er voorzichtig een grens getrokken te worden, maar hier is nog niets concreets over te zeggen vanwege de zeer beperkte hoeveelheid jurisprudentie. In weerwil hiervan zijn tussen 2005 en 2012 meerdere malen initiatieven door volksvertegenwoordigers en opeenvolgende regeringen genomen om het gebruik van islamitische gelaatsbedekkende kleding te verbieden.⁹⁸ Een aantal hiervan zal hierna uitgebreid besproken worden. Geen recht is absoluut, dus ook niet de vrijheidsrechten uit de Grondwet. Wettelijke beperkingen op het recht op godsdienstvrijheid zijn mogelijk. Zij het beperkt en restrictief geïnterpreteerd. Een dergelijke beperking moet proportioneel en noodzakelijk zijn op grond van de

⁹⁴ Zie bijvoorbeeld F.T. Oldenhuis, *Schurende relaties tussen recht en religie* (Groningen 2007) 54.

⁹⁵ Zie CGB 20 mei 2005, oordeel 2005-86, CGB 23 juli 2004, oordeel 2004-95, CGB 20 maart 2003, oordeel 2003-40 of Rb. Amsterdam 24 mei 2007, LJN BA6917.

⁹⁶ Rb. Amsterdam 24 mei 2007, LJN BA6917 of AB 2007, 306 met een kritische noot van L.C. Groen en B.P. Vermeulen.

⁹⁷ CGB 20 mei 2005, oordeel 2005-86.

⁹⁸ *Kamerstukken II 2005-2006*, 29 754, nr. 41, *Kamerstukken II 2006-2007*, 30 545, nrs. 20 en 25, *Kamerstukken II 2006-2007*, 31 108, nr. 2 en *Kamerstukken II 2007/08*, 31 331.

openbare orde en veiligheid en de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.⁹⁹ Het is echter maar zeer de vraag of een verbod op gelaatsbedekkende kleding daaraan kan voldoen.

In 2006 heeft een samenwerkingsverband van deskundigen op verzoek van de Minister van Vreemdelingenzaken en Integratie een rapport opgesteld over de juridische mogelijkheden om te komen tot een verbod op de boerka en andere gezichtsbedekkende kleding. Men komt tot de conclusie dat algemene of specifieke verboden uitsluitend gericht op islamitische gezichtsbedekkende sluiers zowel in strijd zijn met de vrijheid van godsdienst als het gelijkheidsbeginsel van artikel 1 van de Grondwet en derhalve discriminatoir.¹⁰⁰ Een algemeen verbod op alle gelaatsbedekkende kleding is volgens de deskundigen ook juridisch problematisch en wordt door hen ontraden. De rechter zal de noodzakelijkheid van een dergelijk verbod indringend moeten toetsen. Nu er totaal geen zicht is op de veiligheidsrisico's van de huidige situatie en de effecten van een verbod op de voorkoming van terroristische aanslagen en andere onveilige situaties, is niet duidelijk of de risico's voldoende reëel zijn om een verbod aan te merken als noodzakelijk en proportioneel.¹⁰¹

Zoals hierna aan de orde zal komen, komt het toenmalige kabinet in 2011 toch met een voorstel van wet inhoudende een algemeen verbod op gelaatsbedekkende kleding.¹⁰² De Raad van State Afdeling advisering (onafhankelijk adviseur van de regering aangaande wetgeving) adviseert uiterst negatief over dit wetsvoorstel. Onder meer vanwege de onverenigbaarheid ervan met het recht op godsdienstvrijheid. De Afdeling verwijt de regering niet te hebben gemotiveerd waarom een algemeen strafrechtelijk verbod voorziet in een dringende maatschappelijke noodzaak. Voorts wordt uitdrukkelijk kenbaar gemaakt dat de Afdeling bezwaar heeft tegen de inhoud van het wetsvoorstel en geeft de regering in overweging dit niet 'aldus te zenden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal'.¹⁰³ En zo zijn er meer critici van formaat. De Europese Mensenrechtencommissaris en de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa wijzen een algemeen verbod van gelaatsbedekkende kleding eveneens af.¹⁰⁴ Ook in de literatuur wordt de rechtmatigheid van het op deze manier ingrijpen in de vrijheid van godsdienst stevig ter discussie gesteld.¹⁰⁵ Men erkent bijvoorbeeld dat veiligheid een doel kan zijn dat legitiem is om vrijheidsrechten te beperken, maar werpt de achterliggende vraag op of het beperkt aantal dragsters van islamitische gelaatsbedekkende kleding in de praktijk zorgen voor onveiligheid.¹⁰⁶

Het is voor deze scriptie relevant om te bekijken wat de kennelijk zwaarwegende redenen zijn van volksvertegenwoordigers en regering om de reikwijdte van de godsdienstvrijheid op dit punt toch te proberen te beperken en een maatregel voor te stellen die minstens de schijn van door het gelijkheidsbeginsel verboden onderscheid op zich laadt. Hierna zal dan ook bekeken worden welke verklaringen er in parlementaire stukken gegeven worden om een verbod in te stellen dat lijkt te tornen aan een belangrijke waarde van de Nederlandse ideologie, zoals deze voortvloeien uit de Grondwet.

⁹⁹ B.P. Vermeulen e.a., *Overwegingen bij een boerkaverbod. Zienswijze van de deskundigen inzake een verbod op gezichtsbedekkende kleding* (Den Haag 2006) 5.

¹⁰⁰ Idem.

¹⁰¹ Vermeulen e.a., *Overwegingen bij een boerkaverbod*, 6.

¹⁰² *Kamerstukken II 2011/12*, 33 165.

¹⁰³ *Kamerstukken II 2011/12*, 33 165, nr. 4, 2.

¹⁰⁴ Paul van Sasse van Ysselst, 'Over het verbod op het dragen van een gezichtssluiers en van andere gelaatsbedekkende kleding', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 3 (2010) 5-28, aldaar 27.

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld C.A.J.M., Kortmann, 'Een bijzonder schrijven: gelaatsbedekkende kleding', *Nederlands Juristenblad* 83 (2008) 513-514 en F.H. van der Burg, 'Algemene grondrechtenbeperkingen in de multiculturele samenleving', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *Geschakeld recht* (Deventer 2009).

¹⁰⁶ Van Sasse van Ysselst, 'Over het verbod', 10.

Casus II

Het boerkaverbod komt voor het eerst aan de orde in het kader van het terrorismebestrijdingsbeleid. Blijkens de kamerstukken onder de noemer terrorismebestrijding vindt op 10 oktober 2005 een overleg plaats over preventie van radicalisering.¹⁰⁷ Tijdens het overleg dient het kamerlid Wilders een drietal moties in. In één ervan verzoekt hij het kabinet om het openbaar gebruik van de burka in Nederland te verbieden. Vlak voor het indienen van de moties merkt hij nog het volgende op:

‘Wat deze minister hier laat zien, is echt een totale ontkenning van de werkelijkheid. Het is alsof wij hier in een of ander pretpark zitten. Het is ongelooflijk. De minister doet net alsof het allemaal niet gebeurt. Hij doet net alsof de aanslagen in New York, Madrid en Londen en de moord op de heer Van Gogh net zo goed door protestanten, boeddhisten of Lonsdalejongeren hadden kunnen worden gepleegd. Het is echt ten hemel schreiend, ik heb er geen andere woorden voor. Ik citeer de minister: "Het kan zo zijn dat sommige radicalen bepaalde geloofsovertuigingen hebben." Een dergelijke houding, mijnheer de minister, is niet alleen naïef maar ook gevaarlijk. Met mensen die dergelijke houdingen innemen, lossen wij het probleem van terrorisme in Nederland nooit op. Ik betreur dat in hoge mate.’¹⁰⁸

Het is deze sfeer die het kamerlid Wilders creëert als hij zijn motie over de boerka indient. Eerder heeft hij betoogd dat het dragen van de boerka niet thuishoort in de Nederlandse ‘Leitkultur’. Een controversieel begrip dat in de Duitse discussie over de integratie van migranten in stelling werd gebracht tegen de bepleiters van de multiculturele samenleving.¹⁰⁹ Bij het indienen van de motie noemt hij als belangrijkste motief dat mensen door het dragen van gelaatsbedekkende kleding niet-identificeerbaar zijn. De toenmalig minister voor Vreemdelingzaken en Integratie reageert op het verzoek om het openbaar gebruik van de boerka in Nederland te verbieden met de mededeling dat een algemeen verbod niet mogelijk is, maar dat zij wel bereid is ‘te bezien of overwegingen van veiligheid aanleiding kunnen geven tot een verbod in specifieke situaties, op bepaalde momenten of bij bepaalde gelegenheden.’¹¹⁰

Op 20 december 2005 wordt voornoemde motie door de Tweede Kamer aangenomen met steun van CDA, VVD, LPF en Groep Nawijn.¹¹¹ Eind 2006 kondigt minister Verdonk toch een algemeen verbod van gezichtsbedekkende kleding in de openbare ruimte aan, maar van dit plan komt niets terecht vanwege de val van het kabinet. Op 22 februari 2007 wordt een nieuw kabinet geïnstalleerd. In het coalitieakkoord dat CDA, PvdA en CU sluiten, wordt opnieuw een maatregel ter beperking van het dragen van gezichtsbedekkende kleding aangekondigd.¹¹² Onder het kopje ‘Veiligheid, stabiliteit en respect’ staat dat ter bescherming van de openbare orde en veiligheid gelaatsbedekkende kleding kan worden verboden.¹¹³ Een jaar later concludeert het kabinet in een brief aan de kamer echter dat er reeds voldoende wettelijke mogelijkheden zijn om de veiligheidsrisico’s ten gevolge van het dragen van gelaatsbedekkende kleding in de openbare ruimte in te dammen. Men wil in het belang van ‘open communicatie’ wel komen tot een verbod op gelaatsbedekkende kleding in het onderwijs en de openbare dienst op grond van de volgende argumentatie: ‘Het kabinet meent dat de overheid

¹⁰⁷ Kamerstukken II 2005-06, 29 754, nr. 53.

¹⁰⁸ Idem.

¹⁰⁹ <http://www.spiegel.de/international/muslim-integration-why-europe-needs-a-leading-culture-a-329784.html>, Yassin Musharbash, ‘Muslim integration: why Europe needs a “leading culture”, geraadpleegd op 24 juni 2013.

¹¹⁰ Kamerstukken II 2005-06, 29 754, nr. 53.

¹¹¹ Handelingen II 2005-06, 36-2546.

¹¹² Van Sasse van Ysselt, ‘Over het verbod’, 10.

¹¹³ Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamer fracties van CDA, PvdA en Christenunie (Den Haag 2007) 34.

een verantwoordelijkheid heeft om die open communicatie te waarborgen waar dat essentieel is voor het ontwikkelen en het functioneren van de democratische rechtsstaat.¹¹⁴ Gelaatsbedekkende kleding in het onderwijs vormt volgens de brief een barrière voor actief burgerschap en sociale integratie en is daarmee een reden voor de overheid om in actie te komen ten behoeve van de democratische rechtsstaat. Ook wordt gelaatsbedekkende kleding onverenigbaar geacht met goed ambtenaarschap, met name vanwege de afstand die ermee zou worden gecreëerd.¹¹⁵ In de brief wordt ook uitgelegd hoe het juridisch mogelijk is dit verbod in te stellen ondanks het recht op godsdienstvrijheid en het gelijkheidsbeginsel voortvloeiend uit de eerste artikelen van de Grondwet. Daarbij wordt wel benadrukt hoezeer men aan de achterliggende gedachte van deze artikelen hecht.

‘Het kabinet staat voor een open Nederlandse samenleving waarin ruimte en onderling respect is voor verschillen in etniciteit, godsdienst, levensovertuiging en cultuur. Waardepluraliteit is een wezenskenmerk van onze democratische rechtsstaat. Zij vloeit noodzakelijkerwijs voort uit de vrijheid die door de democratische rechtsstaat en in het bijzonder de klassieke grondrechten wordt nagestreefd en gerealiseerd.’¹¹⁶

Men realiseert zich dus terdege dat het verbod op gelaatsbedekkende kleding raakt aan kernwaarden van de Nederlandse samenleving. Er wordt uitgebreid uitgelegd in hoeverre het recht op godsdienstvrijheid van draagsters van islamitische gelaatsbedekkende kleding beperkt kan worden: redenen van ‘veiligheid, functionaliteit (bijvoorbeeld communicatie) en onpersoonlijke gezagsuitoefening’ kunnen leiden tot de dringende noodzaak van ‘neutraal geformuleerde kledingseisen’. Erkend wordt dat een verbod enkel gericht op islamitische gelaatsbedekkende kleding in strijd is met ‘gelijkheids- en anti-discriminatie-normen zoals neergelegd in artikel 1 Grondwet’. Ook dit voorstel wordt geen wet in verband met de val van het kabinet.

In september 2011 kondigt het volgende kabinet aan te komen met een algeheel verbod op gelaatsbedekkende kleding in alle openbare plaatsen en gebouwen, het in de volksmond zogenaamde ‘boerkaverbod’.¹¹⁷ In het persbericht ten behoeve van de bekendmaking van het op handen zijn van een boerkaverbod, verkondigt de regering de visie dat de praktijk uitwijst dat het dragen van een gezichtsbedekkende sluier ‘niet verbonden is met de islam, maar veeleer samenhangt met culturele, regionale tradities’ dan met een godsdienst.¹¹⁸ Dit is in het licht van de vrijheid van godsdienst minstens een opmerkelijke standpunt. De overheid lijkt hier voor het islamitische individu te bepalen wat godsdienst is en wat niet.¹¹⁹ Temeer nu het in de juridische literatuur en praktijk zoals gezegd volledig aanvaard is dat een gezichtsbedekkende sluier een religieuze uiting is.

In de memorie van toelichting behorende bij het wetsvoorstel, wordt de suggestie gewekt dat het slechts gaat om een algemeen verbod op het dragen van kleding dat het gelaat grotendeels bedekt en niet om een verbod op het dragen van religieus geïnspireerde gezichtssluiers. Benadrukt wordt dat het gaat om alle kleding die het gelaat bedekt, maar als voorbeeld daarvan worden echter

¹¹⁴ Kamerstukken II 2007/08, 31 200 VII, nr. 48.

¹¹⁵ Idem.

¹¹⁶ Idem.

¹¹⁷ www.rijksoverheid.nl/ministeries/bzk/documenten-en-publicaties/persberichten/2011/09/16/ministerraad-stemt-in-met-wetsvoorstel-verbod-gelaatsbedekkende-kleding.html, ‘Ministerraad stemt in met wetsvoorstel verbod gelaatsbedekkende kleding’, geraadpleegd op 5 juni 2013.

¹¹⁸ Idem.

¹¹⁹ F.H.K. Theissen en H.M.Th.D. Ten Napel, ‘Oprecht geloven in vrijheid. Bloemlezing van een grondrecht onder vuur’, *Ars Aequi Maandblad* 61 (2012) 182-186, aldaar 184.

slechts boerka's en niqaabs genoemd. Bovendien worden vervolgens allerlei uitzonderingen op het verbod genoemd die reeds eigen zijn aan de Nederlandse samenleving, zoals kledij ten behoeve van carnavalsvieringen en sinterklaasvieringen.¹²⁰ 'De intentie is erop gericht om de boerka te verbieden, wat blijkt uit het gekozen voorbeeld, de paragraaf van het regeer- en gedoogakkoord waarin de maatregel is aangekondigd (integratie) en de bewoordingen tijdens de presentatie van het (concept)regeer en gedoogakkoord (algemeen boerkaverbod).' Aldus de Raad van State in haar negatieve advies.¹²¹ Ook in zijn effect zal deze maatregel hoogstwaarschijnlijk slechts vrouwen van islamitische huize met een gezichtssluier raken en dat is blijkens diezelfde memorie van toelichting ook de directe aanleiding geweest om dit wetsvoorstel in te dienen.¹²²

De enige reden voor de regering om het boerkaverbod op te tuigen als een algemeen verbod op het dragen van gelaatsbedekkende kleding is om gevrijwaard te blijven van de beschuldiging dat er sprake is van een wetsvoorstel dat strijdig is met het non-discriminatiebeginsel. Er wordt in het voorstel dan ook een paragraaf aan gewijd om duidelijk te maken dat er hier geen verboden onderscheid naar godsdienst wordt gemaakt ten opzichte van islamitische vrouwen met een gezichtssluier. Erkend wordt dat het verbod ten aanzien van draagsters van niqabs en boerka's indirect discriminatoir *kan* zijn op grond van religie of geslacht, maar dat is in casu volgens de regering niet het geval, nu er een objectieve rechtvaardiging voor het wetsvoorstel bestaat. Deze objectieve rechtvaardiging zou zijn gelegen in 'het belang van een algemene norm waardoor een ieder kan deelnemen aan het maatschappelijk verkeer.'¹²³

Al eerste motivatie van de regering om te komen met dit wetsvoorstel wordt 'open onderlinge communicatie' genoemd. Dit acht het kabinet van groot belang voor de Nederlandse samenleving, want: 'Herkenbaar optreden en open communicatie zijn zowel fundamenteel als voorwaarde voor een samenleving die berust op gelijkwaardigheid, vertrouwen en persoonlijke verantwoordelijkheid.' Het bedekken van het gelaat wordt in dezelfde alinea gekwalificeerd als fundamenteel strijdig met het karakter van het maatschappelijk verkeer.¹²⁴ Opvallend is dat dit wordt gevolgd door het benoemen van een gevoel als argumentatie voor het wetsvoorstel, en in één adem door, de criminalisering van personen die gelaatsbedekkende kleding dragen:

*'In de aanwezigheid van personen die hun gezicht verhullen of zich onherkenbaar maken, voelt men zich al gauw onbehagelijk en minder thuis («unheimisch»). Immers wie zijn gezicht bedekt voor de ander, maakt het de ander onmogelijk een inschatting te maken van zijn of haar intenties. Door onherkenbaar te zijn wekt men al gauw de indruk criminele activiteiten in de zin te hebben, en wie zich met verhuuld gelaat bij bepaalde acties of demonstraties voegt, wekt die verdenking te meer.'*¹²⁵

Het verbod biedt de politie dan de mogelijkheid om personen met gelaatsbedekkende kleding, staande te houden, aan te spreken en naar hun identiteit te vragen.¹²⁶

De volgende verklaring die wordt genoemd voor het instellen van een boerkaverbod is dat het niet verenigbaar is met de maatschappelijke orde dat vrouwen zich verhullen. Dit wordt volgens de regering door de samenleving gezien als een symbool van een niet-gelijkwaardige, dan wel een

¹²⁰ Kamerstukken II 2011/12, 33 165, nr. 3, 1.

¹²¹ Paul van Sasse van Ysselt, 'Over het verbod', 27.

¹²² Kamerstukken II 2011/12, 33 165, nr. 3, 3.

¹²³ Ibidem, 6-7.

¹²⁴ Ibidem, 1.

¹²⁵ Ibidem, 2.

¹²⁶ Idem.

ondergeschikte positie van vrouwen in het openbare leven. Voorts ziet het kabinet het dragen van gelaatsbedekkende kleding als een belemmering voor deelname aan het openbare leven. Volwaardige deelname van vrouwen aan het maatschappelijk verkeer acht het kabinet van wezenlijk belang voor een evenwichtige samenleving. Een evenwichtige samenleving is kennelijk ook een doel dat men probeert te bereiken met dit wetsvoorstel. Tot slot beoogt de regering met dit wetsvoorstel vrouwen te beschermen tegen feitelijke en sociale druk om een gezichtssluier te dragen tegen hun eigen overtuiging in.¹²⁷

De memorie vervolgt door in te gaan op de grondslag voor het verbod op gelaatsbedekkende kleding. Dit is, zoals hiervoor ook al genoemd, de bescherming van 'een wezenlijk aspect van de maatschappelijke orde'. Deze maatschappelijke orde is volgens de memorie van toelichting gebaseerd op vrijheid voor iedereen om zich te gedragen zoals dat bij hem past, voor zover de vrijheid van anderen daar niet door wordt beperkt. Daarvoor zijn volgens de regering echter spelregels nodig die bevorderen dat men elkaar kan vertrouwen. Het bedekken van het gelaat op openbare plaatsen wordt aangemerkt als in strijd met die spelregels en als een potentiële aantasting van het vertrouwen tussen burgers gezien. Vervolgens komt opnieuw de criminalisering om de hoek kijken.

*'Het verbod is in de hedendaagse samenleving nodig om belemmeringen voor open communicatie weg te nemen en het verbergen van de identiteit door personen die strafbare gedragingen in de zin hebben te bemoeilijken. Burgers moeten zich niet voor elkaar verbergen, omdat zij daarmee twijfel wekken over de aard van hun bedoelingen.'*¹²⁸

Ook dit wetsvoorstel is niet ter stemming gebracht in de Tweede Kamer, omdat het kabinet de eindstreep niet haalt. In oktober 2012 is er een nieuwe regering aangetreden die blijkens het regeerakkoord nog steeds van plan is gelaatsbedekkende kleding te verbieden in het onderwijs, de zorg, het openbaar vervoer en in overheidsgebouwen.¹²⁹

Samenvatting

In tegenstelling tot de vorige casus handelt de overheid hier niet alleen incidenteel in strijd met de grondwettelijke vrijheden en fundamentele rechtsbeginselen, maar wordt er voorgesteld een algemeen geldende wet in te voeren waarvan menig toonaangevend instituut vindt dat deze een structurele schending oplevert. De voornoemde moties en wetsvoorstellen en de onderbouwing ervan bieden ruimschoots aanknopingspunten voor de analyse van de beweegredenen van de overheid om zich toch op dit hellende vlak te begeven.

De verschillende besproken parlementaire stukken laten zien in welke context het boerkaverbod geplaatst wordt. Het komt als eerste aan de orde in het kader van terrorismebestrijding en preventie van radicalisering. Vlak voor het indienen van een motie over het verbieden van de boerka worden de aanslagen in New York, Madrid en Londen en de moord op Theo van Gogh nog even in herinnering geroepen. Als belangrijkste motief voor het verbod wordt op dat moment de niet-identificeerbaarheid van mensen met gelaatsbedekkende kleding genoemd. Oftewel, het is gevaarlijk dat mensen zich bedekken, want wie weet zijn het terroristen. De toon is gezet.

¹²⁷ Kamerstukken II 2011/12, 33 165, nr. 3, 2.

¹²⁸ Ibidem, 6.

¹²⁹ Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD/PvdA (Den Haag 2012) 32.

Veiligheid lijkt een terugkerend element te zijn in deze casus. De minister toont naar aanleiding van voornoemde motie bereidheid om te onderzoeken of het mogelijk is de boerka te verbieden vanwege veiligheidsoverwegingen. Daarna duikt het boerkaverbod op in een nieuw regeerakkoord onder het kopje 'veiligheid, stabiliteit en respect' en wordt gesteld dat het verbod nodig is ter bescherming van de openbare orde en veiligheid. De volgende regering benoemd zelfs de gevoelens van onveiligheid die de aanwezigheid van personen met verholde gezichten kan oproepen en lijkt te legitimeren dat men daar de conclusie uit trekt dat deze personen criminele activiteiten in de zin hebben. Dit aspect wordt tot tweemaal toe in de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel aangesneden. Ook wordt het verbod blijkens de casus van belang geacht om de politie gericht op deze personen af te kunnen sturen.

Een tweede terugkerend thema is mijns inziens het zich voegen in de Nederlandse maatschappij of integratie, zo men wil. Islamitische gelaatsbedekkende kledij staat haaks op Nederlandse gewoonten en denkbeelden en dat moet gladgestreken worden. Zo mag de 'open communicatie' niet belemmerd worden, want dit wordt als een belangrijk deel van het 'fundament van de Nederlandse samenleving' gezien. In het belang van 'het functioneren van de rechtstaat' moet de boerka verboden worden want, 'actief burgerschap' en 'sociale integratie' mag niets in de weg gelegd worden. Het bedekken van het gezicht wordt gekwalificeerd als 'fundamenteel strijdig met het maatschappelijk verkeer' en als een 'belemmering voor deelname aan het openbare leven'. Ook wordt het als 'niet verenigbaar met de maatschappelijke orde' gezien dat vrouwen zich verhullen. Volwaardige deelname van vrouwen aan het maatschappelijk verkeer daarentegen wordt 'van wezenlijk belang geacht voor een evenwichtige samenleving'. Mijns inziens kunnen argumenten met betrekking tot het belang van gelijkwaardigheid van man en vrouw en het beschermen van de gesluisde vrouwen tegen dwang om de boerka te dragen ook in dit kader gezien worden. De boerka staat symbool voor ongelijkwaardigheid van man en vrouw en dat past niet in de Nederlandse maatschappij. Dit zou verklaren waarom men met alle geweld vrouwen wil dwingen zich van iets te bevrijden dat zij mogelijk uit overtuiging wensen te dragen.

Significant in deze casus is tot slot dat men er duidelijk blijk van geeft dat het verbod op het dragen van gelaatsbedekkende kleding raakt aan in de Nederlandse samenleving van belang zijnde waarden, zoals deze verankerd zijn in de wet. Met veel omhaal wordt getracht duidelijk te maken dat deze waarden niet worden losgelaten door een boerkaverbod. Met name opmerkelijk is dat dit er voor zorgt dat er argumenten vóór een boerkaverbod worden opgevoerd, die evengoed of tot op zekere hoogte ook gebruikt (kunnen) worden als tegenargumenten.

Ook in deze casus zijn het integratie en veiligheid die naar voren komen als de belangrijkste beweegredenen voor de overheid om te handelen zoals zij doet. Zoals gezegd is het voor de beantwoording van de hoofdvraag van deze scriptie echter met name van belang welke van de Nederlandse ideologie afwijkende waarden een rol spelen in de casus. Dit zal besproken worden in het laatste hoofdstuk, alwaar getracht zal worden de resultaten van alle drie de casus te herleiden tot waarden die kennelijk de boventoon zijn gaan voeren. Derhalve zal nu eerst de derde en laatste casus besproken worden.

Hoofdstuk 6 School of gevangenis?

Het Nederlandse onderwijsstelsel kent twee soorten scholen. Overheidsscholen en door particulieren in stand gehouden bijzondere scholen.¹³⁰ De overheidsscholen zijn levensbeschouwelijk neutraal en algemeen toegankelijk. Het bijzonder onderwijs daarentegen beschikt over ‘de vrijheid van richting’. Dit is de vrijheid om in het onderwijs de eigen religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging tot uitdrukking te brengen.¹³¹ Het recht bijzondere scholen te stichten en middels overheidsfinanciering in stand te houden, wordt geregeld in artikel 23 lid 2 van de grondwet alwaar de vrijheid van onderwijs beschreven staat.¹³² Het grondrecht op vrijheid van onderwijs biedt religieuze minderheden de mogelijkheid eigen scholen te stichten en hun kinderen te onderwijzen in het verlengde van hun eigen religieuze identiteit zonder overheidsbemoeienis ten aanzien van de levensbeschouwelijke of pedagogische (in)richting van het onderwijs. Dit vanuit de gedachte dat ouders verantwoordelijk zijn voor de opvoeding van hun kinderen en het onderwijs in het verlengde daarvan ligt. Bij dit recht komt het beginsel van scheiding van kerk en staat en de vrijheid van godsdienst ook weer om de hoek kijken.¹³³ De overheid mag zich in principe niet bemoeien met de inhoud van het levensbeschouwelijke onderwijs dat op een bijzondere school gegeven wordt. Dit laat echter onverlet dat de overheid op basis van dezelfde grondwet de verplichting heeft deugdelijkheidseisen te stellen aan het bijzonder onderwijs. Het gaat dan met name om eisen die betrekking hebben op de inhoud van het onderwijs en de organisatie en het bestuur van de school. Deze eisen kunnen slechts bij wet (dus niet via een regeling of besluit van een minister) en met inachtneming van de vrijheid van richting worden gesteld.¹³⁴

Al honderd jaar hebben religieuze minderheidsgroepen in Nederland het in de zogenaamde schoolstrijd zwaar bevochten recht eigen scholen op te richten op basis van het voorgaande.¹³⁵ Sinds de oprichting van islamitische scholen wordt dit recht ten aanzien van de islamitische minderheid echter ter discussie gesteld.¹³⁶ Islamitische scholen zouden zorgen voor ongewenste sociaal-economische segregatie en bovendien zou het onderwijs inhoudelijk van slechte kwaliteit zijn, zodat ingrijpen alom gelegitimeerd wordt geacht.¹³⁷ Over in hoeverre dat het geval is, kan worden getwist, maar in dit hoofdstuk wil ik mij beperken tot kritiek op een meer ideologisch niveau. In de publieke opinie wordt islamitische scholen namelijk ook verweten dat zij integratie van leerlingen in de Nederlandse maatschappij onvoldoende laten plaatsvinden en dat zij via het onderwijs haat zouden zaaien ofwel een kwalijke ideologie zouden verspreiden. Men meent dat het onderwezen gedachtegoed in strijd is met de beginselen van de democratische rechtsstaat.¹³⁸ En dit verwijt wordt uiterst serieus genomen door de overheid.

Hoewel de islamitische gemeenschap slechts het Nederlandse grondwettelijk recht uitoefenen

¹³⁰ Vermeulen, ‘Islamitische scholen’, 37.

¹³¹ P.J.J. Zoontjens, ‘Bijzonder en openbaar onderwijs’, *Ars Aequi Maandblad* (2003) 59-68, aldaar 59.

¹³² J. De Groof en C.W. Noorlander, ‘Nieuwe contouren van de vrijheid van onderwijs’, *Tijdschrift voor constitutioneel recht* (2012) 52-85, aldaar 54.

¹³³ Idem.

¹³⁴ Zoontjens, ‘Bijzonder en openbaar onderwijs’, 2-3.

¹³⁵ De Groof en Noorlander, ‘Nieuwe contouren van de vrijheid van onderwijs’, 57.

¹³⁶ Vermeulen, ‘Islamitische scholen’, 37.

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld <http://www.trouw.nl/tr/nl/4556/Onderwijs/article/detail/1130043/2009/01/24/Vrijheid-is-er-mits-je-geld-hebt-rsquo-Vrijheid-is-er-mits-je-geld-hebt-rsquo.dhtml>, Hanne Obbink, ‘Vrijheid is er mits je geld hebt’, geraadpleegd op 5 juni 2013,

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1128033/2009/01/28/Vertragen-kan-wel-tegenhouden-niet.dhtml>, Hanne Obbink, ‘Vertragen kan wel, tegenhouden niet’, geraadpleegd op 5 juni 2013 of

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1630894/2008/12/08/CDA-wil-strengere-regels-voor-oprichten-school.dhtml>, ‘CDA wil strengere regels voor oprichten school’, geraadpleegd op 3 juni 2013.

¹³⁸ Vermeulen, ‘Islamitische scholen’, 42-43.

om eigen scholen op te richten en in stand te houden, wordt er door de overheid, strijdig met de grondwet, onderzoek gedaan naar de inhoud van het godsdienstonderwijs dat er wordt aangeboden. Bovendien worden door de overheid, onder andere bij monde van volksvertegenwoordigers en de minister president, ernstige verdachtmakingen richting islamitische scholen geuit. Uit meerdere onderzoeken, uitgevoerd in opdracht van diezelfde overheid, blijkt echter dat er geen sprake van is dat het islamitisch onderwijs strijdig is met de Nederlandse rechtsorde. Dit verstomt het tumult geenszins. Het grondrecht op vrijheid van onderwijs aan sich blijft hierdoor tot op heden ter discussie staan.¹³⁹

Ook ten aanzien van het bijzonder onderwijs lijkt men de vrijheid van godsdienst van moslims verder te beperken dan ideologisch te verwachten is en wordt er getornd aan fundamentele beginselen als de scheiding van kerk en staat, het gelijkheidsbeginsel en het grondrecht op vrijheid van onderwijs. Voldoende reden om de betreffende parlementaire stukken en publicaties aangaande dit onderwerp te analyseren om te begrijpen waarom de overheid ook op dit gebied de noodzaak voelt zich op glad ijs te begeven. Welke verklaring geeft de overheid bij monde van ministers en volksvertegenwoordigers voor dit van de ideologie afwijkende handelen blijkens de volgende casus?

Casus III

Naar aanleiding van een rapport van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) over de invloed van de politieke islam in Nederland, waarin ook melding wordt gemaakt van de (beperkte) rol van islamitische scholen¹⁴⁰, en diverse negatieve berichtgeving hierover in de media¹⁴¹ bereikt de beeldvorming dat islamitische scholen een bedreiging zijn voor de rechtsstaat aan het begin van deze eeuw een hoogtepunt. Er worden verhitte discussies gevoerd binnen en buiten de muren van het parlement waar het een en ander uit valt af te leiden over legitimatie voor het afwijkende handelen jegens moslims op dit punt.

In een debat over de dispensatie voor onbevoegde leraren op een specifieke islamitische basisschool erkent de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen dat het lessenaanbod van deze school beter in overeenstemming moet worden gebracht met de wettelijke kaders. Bij vier sociaaldemocratische Kamerleden gaan meteen de alarmbellen rinkelen. Zij stellen de volgende vragen:

‘Voor welke vakken geldt dat dan, in het bijzonder ten aanzien van die vakken, zoals Nederlands en maatschappijleer, die noodzakelijk zijn voor een goede integratie in de Nederlandse samenleving? Wordt op de school voldoende aandacht besteed aan het gelijkheidsbeginsel en de daaruit voortvloeiende tolerantie zoals neergelegd in artikel 1 van de Grondwet?’¹⁴²

¹³⁹ Zie bijvoorbeeld M.T.A.B. Laemers e.a., *Vrijheid van stichting, Over de mogelijkheden en consequenties van een moderne interpretatie van de vrijheid van richting bij de stichting van bijzondere scholen* (Rotterdam e.a. 2011).

¹⁴⁰ BVD-rapport *De politieke islam in Nederland*, geraadpleegd via [aivdkennisbank.nl](http://www.aivdkennisbank.nl) op 12 juni 2013, http://www.aivdkennisbank.nl/jaarverslag-2011/aDU1754_Politieke-Islam-in-Nederland.aspx.

¹⁴¹ Zie bijvoorbeeld <http://www.novatv.nl/page/detail/uitzendingen/681>, ‘Islam op de basisschool’, geraadpleegd op 11 juni 2013, http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628894.ece, ‘Dyanet woedend over BVD-rapport’, geraadpleegd op 13 juni 2013 of http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628890.ece, Ahmet Olgun, ‘Haat van Adelmund mist onderbouwing’, geraadpleegd op 13 juni 2013.

¹⁴² *Kamerstukken II 2000/01, 22, Aanhangsel van Handelingen, nr. 756, 1565.*

Hoewel er, ook blijktens de antwoorden van de staatssecretaris¹⁴³, geen enkele aanleiding is te twifelen aan de verantwoordelijkheid die de school neemt jegens de grondwet en de samenleving, wordt de opmerking van de staatssecretaris meteen in deze richting geïnterpreteerd.

Dezelfde staatssecretaris van Onderwijs, mw. Adelmund, trekt in een actualiteitenprogramma bij de publieke omroep dermate fel van leer tegen islamitische scholen, dat een krant meldt dat de staatssecretaris 'de oorlog verklaard' aan islamitische scholen. Zij waarschuwt de scholen onder andere hun borst nat te maken als zij extremistisch gedachtengoed in hun lesstof blijken te verwerken en zegt dergelijk onderwijs 'te haten'.¹⁴⁴ De minister van Grote steden- en Integratiebeleid roept op zijn beurt in april 2002 in een regionale krant, naar aanleiding van de discussie rondom islamitische scholen, zelfs op om het grondwetsartikel dat de vrijheid van onderwijs regelt, artikel 23, in zijn geheel te verbieden, omdat het de integratie van etnische minderheden in de weg zou staan.¹⁴⁵

Tijdens het overleg van de vaste commissie voor onderwijs, cultuur en wetenschappen (OCW) met de minister van OCW over het inspectierapport 'Islamitische scholen en sociale cohesie' begint de vertegenwoordiger van de LPF, midden in zijn pleidooi over de in zijn ogen gebrekkige onderzoeksmethodes van de inspectie, plotseling te spreken over het ronselen van islamitische jongeren voor de gewapende islamitische strijd. Uit een recent rapport van de inlichtingen- en veiligheidsdienst zou blijken dat er structureel Nederlandse jongeren worden gerekruteerd 'in de marges' van moskeeën en buurthuizen. De mogelijke rol van scholen daarbij moet volgens dit kamerlid van iedere twijfel ontdaan worden.¹⁴⁶

De meerderheid van de politieke partijen is het erover eens dat bestaande regels, onder andere voor oprichting van bijzondere scholen, dienen te worden verscherpt, specifiek met het oog op de vermeende anti-integratieve neiging van islamitische scholen en het gedachtegoed dat zij verspreiden. Opvallend is dat men hierin niet lijkt te worden gehinderd door het gelijkheidsbeginsel, de vrijheid van richting, de vrijheid van godsdienst of de feiten.¹⁴⁷ In 2002 heeft de onderwijsinspectie namelijk de opdracht gekregen te onderzoeken of op islamitische scholen inderdaad wordt aangezet tot haat of discriminatie. Zij concludeert in het rapport 'Islamitische scholen en sociale cohesie' klip en klaar dat het islamitisch onderwijs de integratie van de leerlingen in de Nederlandse samenleving niet in de weg staat en dat het onderwijs 'niet in strijd is met de basiswaarden van de democratische rechtstaat'.¹⁴⁸

In 2003 wordt in opdracht van de minister van Onderwijs nader onderzoek naar vornoemde conclusie gedaan, omdat in de media, in de wetenschap en in het parlement de validiteit van het rapport in twijfel wordt getrokken.¹⁴⁹ Er wordt door de parlementsliden met name betreurd dat de inhoud van de godsdienstlessen op islamitische scholen niet is onderzocht. In dat kader pleit de SP (Socialistische Partij) voor 'toezicht van de inspectie op de inachtneming van democratische waarden en het bevorderen van verdraagzaamheid en respect in godsdienstlessen'.¹⁵⁰ Een twijfelachtige houding gezien de terughoudendheid die de overheid ten aanzien van de geloofsbeleving van ouders en leerlingen op grond van het beginsel van scheiding van kerk en staat en het grondrecht op vrijheid

¹⁴³ Kamerstukken II 2000/01, 22, Aangangsel van Handelingen, nr. 756, 1566.

¹⁴⁴ http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628890.ece, Ahmet Olgun, 'Haat van Adelmund mist onderbouwing', geraadpleegd op 13 juni 2013.

¹⁴⁵ <http://vorige.nrc.nl/krant/article1519902.ece>, 'Afschaffing bijzondere scholen is blank taboe', geraadpleegd op 13 juni 2013.

¹⁴⁶ Kamerstukken II 2002/03, 22 600 VIII, nr. 115.

¹⁴⁷ Zie bijvoorbeeld Kamerstukken II 2002/03, 22 600 VIII, nr. 115 of W.A. Shadid, 'Controle op godsdienstlessen van islamitische scholen: de moraalcrisis van de Nederlandse politiek', *Vernieuwing, Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding* 62 (2003) 22-24.

¹⁴⁸ Inspectie van het Onderwijs, *Islamitische scholen en sociale cohesie* (Utrecht 2002) 42.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 2.

¹⁵⁰ Kamerstukken II 2002/03, 22 600 VIII, nr. 115.

van godsdienst in acht dient te nemen.¹⁵¹ Temeer aangezien de SP-fractie wenst dat dit toezicht structureel is. 'Hoe kan de minister anders vaststellen dat wordt aangezet tot haat of tolerantie als daar geen signalen van naar buiten zijn gekomen?' Volgens de leden van deze fractie is het van belang dat de inspectie over alle facetten van het onderwijs een helder beeld krijgt, dus ook het godsdienstonderwijs. Ook als godsdienstlessen regulier bezocht gaan worden, kan dit toezicht op een terughoudende wijze plaatsvinden, aldus de SP. Dit alles met het doel de inspectie de gelegenheid te bieden een goed beeld te krijgen van de mate waarin de grondwet wordt gerespecteerd op islamitische scholen.¹⁵² Ook merkt de SP-fractie met betrekking tot islamitische scholen op het jammer te vinden als er:

*'in een tijd waarin de zuilen niet meer vijandig tegenover elkaar staan, nieuwe bijzondere scholen gesticht zouden worden die niet bijdragen aan de sociale cohesie. Waarden als verdraagzaamheid, respect en openstaan voor andere meningen staan in deze tijd hoog in het vaandel. Zij zijn het beste bij te brengen in een openbare of samenwerkingschool.'*¹⁵³

De woordvoerder van de VVD-fractie stelt tijdens het overleg met de minister van OCW over het inspectierapport 'Islamitische scholen en sociale cohesie' voorop dat de partij niet tornt aan artikel 23 van de Grondwet. In dezelfde adem wordt echter de stelling ingenomen dat als een instelling in strijd met artikel 1 van de Grondwet handelt of aanzet tot haat, er ingegrepen moet worden en andere verworvenheden moeten wijken.¹⁵⁴ Dit wordt opgemerkt terwijl er ten aanzien van islamitische scholen nu juist is gerapporteerd dat dit niet aan de orde is. Ook wenst de VVD zeker te stellen dat scholen hun leerlingen vertrouwd maken met 'de kernwaarden van Nederland' door dit op te nemen in het kerncurriculum. De woordvoerder benadrukt dat dit iets anders is dan het dwingend en exclusief opleggen van een bepaald mensbeeld.¹⁵⁵ Evenals de SP is de VVD van mening dat het godsdienstonderwijs onderwerp moeten vormen van toezicht door de onderwijsinspectie en tekent daar het volgende bij aan:

*'Daarbij gaat het niet om de inhoud van het onderwijs, maar slechts om een toetsing of het discriminatieverbod wordt nageleefd of dat er wordt aangezet tot haat. Openheid, transparantie, grondrechten en de Grondwet zijn van groot belang in het onderwijs. Islamitische scholen mogen geen voedingsbodem zijn voor het ronselen van jihad-strijders.'*¹⁵⁶

Tijdens ditzelfde overleg over de rapportage van de onderwijsinspectie maakt de LPF (Lijst Pim Fortuyn) melding van een AIVD-rapport waaruit zou blijken dat in Nederland islamitische jongeren worden geronseld voor een gewelddadige islamitische strijd. Rekrutering zou niet meer incidenteel, maar structureel plaatsvinden. De woordvoerder van de LPF-fractie vindt het nodig het AIVD-onderzoek bij de discussie te betrekken omdat de rekrutering volgens het onderzoek vooral plaatsvindt in de marges van moskeeën, buurthuizen en overige overheidsinstellingen. De mogelijke rol van – vaak aan een moskee gekoppelde – scholen en godsdienstlessen moet volgens de LPF van

¹⁵¹ Shadid, 'Controle op godsdienstlessen', 22-24.

¹⁵² Kamerstukken II 2002/03, 28 600 VIII, nr. 141.

¹⁵³ Kamerstukken II 2002/03, 28 600 VIII, nr. 115, 5.

¹⁵⁴ Ibidem, 2.

¹⁵⁵ Ibidem, 3.

¹⁵⁶ Idem.

iedere twijfel ontgaan zijn.¹⁵⁷ Hier wordt dus een rechtstreekse link gelegd tussen de gewelddadige islamitische strijd en islamitische scholen.

Ook de GroenLinks-fractie (progressief links) is naar aanleiding van het rapport over de islamitische scholen van mening dat de Onderwijsinspectie moet toezien op het godsdienstonderwijs. Daarbij lijkt ten eerste de verantwoordelijkheid om niet in het verdachtenbankje terecht te komen bij de islamitische scholen te worden gelegd.

*'Als het bijzonder onderwijs, inclusief het islamitisch onderwijs, zijn legitimiteit wil behouden, moet het er ook voor zorgen boven iedere maatschappelijke twijfel verheven te zijn. Wie het recht op vrijheid van onderwijs als uniek democratisch recht beschouwt, moet dat grondrecht helpen beschermen door een proactieve, offensieve houding te kiezen. Een school moet zelf de ramen opengooien en de inspectie toelaten, ook in de godsdienstles.'*¹⁵⁸

Daarnaast is de fractie van mening dat als de school niets te verbergen heeft, deze ook niet hoeft te vrezen voor de aanwezigheid van een inspecteur bij de godsdienstles. 'Wie zich houdt aan de Grondwet hoeft niet bang te zijn voor een inspecteur.'¹⁵⁹ Hiermee volledig voorbijgaand aan de waarborgen die diezelfde grondwet biedt.

Totdat de verschillende politieke partijen van links tot rechts zich gingen roeren met betrekking tot het islamitisch onderwijs werd artikel 23 altijd zo begrepen dat het verboden is de godsdienstlessen te inspecteren.¹⁶⁰ Bijzonder hoogleraar onderwijsrecht, dhr. Zoontjens, pleit er in 2003 voor dit ook zo te houden, aangezien artikel 11 van de Wet op het onderwijstoezicht reeds voorziet in een betrouwbare vorm van toezicht op godsdienstlessen middels van zelfevaluatie en visitatie.¹⁶¹ Toch wordt in hetzelfde jaar bij islamitische scholen intensief onderzoek gedaan naar aspecten van het onderwijs waar mens- en wereldbeelden aan de orde komen, zoals de godsdienstlessen.¹⁶² Dit ondanks het feit dat de minister van Integratie in februari 2002 met een verwijzing naar het gelijkheidsbeginsel nog stelde dat er geen inspecteurs in de klas zouden komen tijdens het godsdienstonderwijs: '(...)dat doen we bij gereformeerden of joden ook niet'.¹⁶³ Het onderzoek richt zich volgens een interview met een onderwijsinspecteur in NRC op godsdienstlessen op een aantal 'verdachte' islamitische basisscholen. Deze lessen worden systematisch geanalyseerd, want men is 'op zoek naar strafbare feiten'.¹⁶⁴ De inspectie komt ook na dit onderzoek tot dezelfde conclusie als in 2002. Van strafbare feiten wordt niet gerept.¹⁶⁵ De minister van onderwijs verwoordt het zo:

'Aanwijzingen dat op islamitische scholen wordt aangezet tot intolerantie of haat zijn niet aangetroffen. Het onderwijs op deze scholen is naar oordeel van de inspectie niet in strijd met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. De scholen bevorderen in meer of

¹⁵⁷ Kamerstukken II 2002/03, 28 600 VIII, nr. 115, 6.

¹⁵⁸ Ibidem, 7.

¹⁵⁹ Idem.

¹⁶⁰ http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628892.ece, Guus Valk, 'Onderwijsinspectie op glibberig pad', geraadpleegd op 10 juni 2013 en <http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1553540.ece>, Guus Valk, 'Zet inspecteur ook bij godsdienstlessen', geraadpleegd op 10 juni 2013.

¹⁶¹ Zoontjens, 'Bijzonder en openbaar onderwijs', 8-9.

¹⁶² Inspectie van het Onderwijs, *Islamitische scholen nader onderzocht* (Utrecht 2003) 2.

¹⁶³ http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/politiek_reacties_en_beleidtot0/article1628596.ece, 'Verdeeldheid over islamitisch onderwijs', geraadpleegd op 11 juni 2013.

¹⁶⁴ http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628892.ece, Guus Valk, 'Onderwijsinspectie op glibberig pad', geraadpleegd op 11 juni 2013.

¹⁶⁵ Inspectie van het Onderwijs, *Islamitische scholen nader onderzocht*, 2 en 4.

*mindere mate de condities die de integratie van leerlingen ten goede komen.*¹⁶⁶

Een pijnlijke uitkomst, gezien de zware ingreep dat dit onderzoek in het licht van de geschiedenis van de vrijheid van onderwijs is, maar ook een zeer duidelijke uitkomst.

Nadien neemt de discussie over islamitische scholen nog steeds niet af. Toenmalig premier Balkenende mengt zich er ook in en stelt dat islamitische scholen de integratie van moslims in de samenleving wel in de weg kunnen staan en noemt dergelijke scholen 'een gevangenis van achterstand'.¹⁶⁷ Ook deze aanname werd echter in een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid ontkracht.¹⁶⁸ Op een partijcongres roept de fractieleider van de liberale regeringspartij en tevens vice-premier zijn coalitiegenoot desondanks op gezamenlijk te strijden tegen 'de misstanden in het Nederlandse onderwijs. Verzekerd dient te worden dat, 'ook op islamitische scholen, de grondtoon van de Nederlandse natie' wordt onderwezen.¹⁶⁹ In december 2003 komt deze fractievoorzitter met het voorstel nieuwe scholen met een teveel aan kinderen met een achterstand te verbieden ten einde de oprichting van nieuwe islamitische scholen tegen te gaan.¹⁷⁰ In de ogen van velen een maatregel die in strijd is met het gelijkheidsbeginsel, omdat het indirect het effect heeft dat het islamitisch onderwijs wordt uitgesloten. De reden dat de fractievoorzitter dit voorstel doet is 'de rotsvaste overtuiging dat islamitische scholen slecht zijn voor de integratie'. Hij vindt het onbegrijpelijk dat ouders hun kinderen naar islamitische scholen sturen, omdat zij daarmee hun integratie zouden tegenwerken.¹⁷¹

Ben Vermeulen, professor staats-en bestuursrecht met een deskundigheid in onderwijsrecht en grondrechten, waarschuwt dat in discussies zoals de voorgaande over de (on)wenselijkheid van met name islamitische scholen voldoende duidelijk moet zijn wat er wordt bedoeld als men zegt dat de integratie en de sociale cohesie aangetast wordt door islamitisch onderwijs. Vermeulen is van mening dat integratie- en cohesiebevordering niet ten doel gesteld hoeft te worden, maar dat dit ook niet mag. Van scholen hoeft niet te worden gevraagd dat zij ervoor zorgen dat leerlingen westerse grondslagen, zoals democratie, zelfbeschikking en tolerantie internaliseren, want dit is is niet nodig voor de cohesie van de samenleving. Voldoende is volgens Vermeulen dat leerlingen enkele elementaire basisbeginselen van burgerschap aangeleerd krijgen, zoals respect voor anderen. Deze principes vindt men echter ook terug in de wereldgodsdiensten, waaronder de islam. Belangrijker is dat het ook niet van scholen mag worden gevraagd dat zij de integratie en sociale cohesie bevorderen, wegens strijd met de onderwijsvrijheid. De overheid mag aan scholen slechts minimumkwaliteitseisen en dat gaat niet zover dat zij mag opdragen dat de scholen het mensbeeld van het autonome individu uitdragen. Het is juist het recht van de school om het eigen mensbeeld uit te dragen en dat ten grondslag te leggen aan het onderwijs.¹⁷²

In 2006 is de Nederlandse onderwijswetgeving echter aangepast om scholen te kunnen verplichten actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen en de naleving hiervan te laten

¹⁶⁶ *Kamerstukken II* 2003/04, 29 200 VIII, nr. 5, 2.

¹⁶⁷ www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1771303/2003/11/03/Premier-Zuil-moslims-blokkeert-integratie.dhtml,

'Premier: zuil moslims blokkeert integratie', geraadpleegd op 11 juni 2013.

¹⁶⁸ www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1771370/2003/12/09/Islamitische-school-kan-juist-helpen-bij-integratie.dhtml,

'Islamitische school kan juist helpen bij integratie', geraadpleegd op 11 juni 2013 en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Normen, waarden en de last van het gedrag* (Amsterdam 2003).

¹⁶⁹ <http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1594975.ece>, politieke redactie NRC, 'VVD: het CDA stelt zich kwetsend op', geraadpleegd op 12 juni 2013.

¹⁷⁰ <http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1595014.ece>, politieke redactie NRC, 'Zalm: komst islamscholen tegengaan', geraadpleegd op 12 juni 2013.

¹⁷¹ Idem.

¹⁷² Vermeulen, 'Islamitische scholen', 44.

toetsen door de onderwijsinspectie. Dit lijkt met name voort te komen uit de zorg over islamitische scholen. Tot dan toe was het niet mogelijk, scholen op deze punten af te rekenen, omdat het bevorderen van actief burgerschap en integratie niet als wettelijk uitgangspunt of doelstelling van het onderwijs in de wet wordt vermeld.¹⁷³ Blijkens de voorgaande discussie zag men in het functioneren van islamitische scholen aanleiding de mogelijkheid te scheppen scholen hierop te kunnen toetsen.

In 2012 adviseert de Onderwijsraad de minister om de wettelijke bepaling over de taak van scholen op het gebied van burgerschap aan te passen. De Raad stelt eufemistisch: 'de huidige formulering is tot stand gekomen in een tijd waarin een uitgebreid debat werd gevoerd over pluriformiteit en integratie, en is aan herziening toe.' Daarbij herinnert de Raad eraan dat het doel van de wetgeving mede was de scholen 'een taak te geven in de integratie van bevolkingsgroepen'.¹⁷⁴ NRC interpreteert deze uitspraken van de Raad in die zin dat de Raad de mening is toegedaan dat de regels rond burgerschapsonderwijs sterk gekleurd zijn door de vrees dat islamitische scholen de integratie in de weg staan.¹⁷⁵ Dagblad Trouw meldt dezelfde dag dat veel scholen zich geen raad weten met de verplichting aandacht te besteden aan burgerschap en dat de beginselen van de democratie maar weinig naar voren komen. De wettelijke opdracht zou te onduidelijk en te ingewikkeld zijn.¹⁷⁶

Samenvatting

In deze casus komt het altijd stevig in de Nederlandse samenleving verankerde recht op vrijheid van onderwijs op losse schroeven te staan nu ook islamitische scholen er een beroep op doen. Er wordt onderzoek gedaan naar islamitische scholen, omdat men vreest dat deze de integratie belemmeren en een ideologie verspreiden die in strijd is met de Nederlandse rechtsorde. Als hier niet van blijkt, wordt het onderzoek in twijfel getrokken en wordt voor het eerst in de geschiedenis van de vrijheid van onderwijs, en mogelijk in strijd met de godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat, onderzoek gedaan naar de inhoud van de godsdienstlessen op islamitische scholen. Opnieuw blijkt dat het gegeven onderwijs niet strijdig is met de basisbeginselen van de democratie. Toch acht men het met het oog op de islamitische scholen noodzakelijk de onderwijswetgeving zo aan te passen dat getoetst kan worden of scholen zich voldoende inzetten burgerschap en integratie te bevorderen. Van belang voor de analyse van de gang van zaken rondom islamitische scholen is hoe de overheid bij monde van de regering en volksvertegenwoordigers en de media het handelen in afwijking van "de Nederlandse ideologie", zoals deze uit de wet voortvloeit, verklaren. Mogelijk kan hier uit afgeleid worden welke waarden een rol zijn gaan spelen.

De eerste reden dat islamitische scholen zich kunnen verheugen in extra aandacht van de overheid lijkt met name te liggen in de angst dat deze scholen de integratie van leerlingen belemmeren. Het grondrecht op vrijheid van onderwijs komt vanwege de islamitische scholen in zijn geheel ter discussie te staan, omdat men meent dat dit de integratie van minderheden in de weg staat. Ook na twee onderzoeken die stellen dat er geen reden tot zorg is op dit punt, doet de minister-president publiekelijk een boude uitspraak over islamitische scholen, omdat hij van mening is dat islamitische scholen de integratie van moslims in de weg kunnen staan. De fractievoorzitter van de coalitiepartij heeft zelfs de rotsvaste overtuiging dat dit het geval is en noemt de bevordering van

¹⁷³ *Kamerstukken II 2002/03, 28 600 VIII, nr. 115, 2.*

¹⁷⁴ De Onderwijsraad, *Verder met burgerschap in het onderwijs* (Den Haag 2012) 42.

¹⁷⁵ <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/08/27/onduidelijkheid-en-onkunde-maakt-burgerschapsles-te-lastig-voor-scholen/>, Jules Seegers, 'Scholen weten zich slecht raad met onduidelijke burgerschapsles', geraadpleegd op 13 juni 2013.

¹⁷⁶ <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/3306770/2012/08/27/Burgerschap-te-lastig-vak-voor-scholen.dhtml>, Hanne Obbink, 'Burgerschap te lastig vak voor scholen', geraadpleegd op 13 juni 2013.

integratie als belangrijkste reden om de oprichting van islamitische scholen tegen te gaan. Eén van de redenen dat in 2006 de onderwijswetgeving wordt aangepast, is om de scholen te kunnen verplichten de integratie van hun leerlingen te bevorderen en een wettelijke basis te creëren om dit te kunnen toetsen.

Het belang dat wordt gehecht aan integratie spreekt tevens uit de sterke twijfel die in de casus tentoon wordt gespreid als het gaat om de vraag of islamitische scholen de basisbeginselen van de Nederlandse samenleving (onder meer worden, tolerantie, verdraagzaamheid, respect, democratie, transparantie, het gelijkheidsbeginsel, non-discriminatiebeginsel en de grondwet in zijn geheel, genoemd) onderschrijven. Dit kan namelijk deels worden gezien in het licht van de vraag of islamitische scholen in staat zijn de leerlingen voldoende klaar te stomen om te functioneren in een maatschappij waar deze beginselen gelden. Mijns inziens moeten de hiervoor geciteerde vragen van de PvdA-kamerleden in ieder geval in die zin geïnterpreteerd worden. Zij vragen zich af of er op de betreffende islamitische school voldoende aandacht wordt besteedt aan het gelijkheidsbeginsel en de daaruit voortvloeiende tolerantie, omdat zij dit, net als de vakken Nederlands en maatschappijleer, noodzakelijk achten voor de integratie.

Het merendeel van de hiervoor beschreven bezorgde uitingen over het al dan niet onderschrijven van de beginselen van de Nederlandse rechtstaat door islamitische scholen duidt echter op een andere motivatie om actie jegens islamitische scholen te ondernemen in strijd met de Nederlandse ideologie. Namelijk de angst dat islamitische scholen leerlingen de grondwet niet respecteren en hen aanzetten tot haat en intolerantie. En dat leerlingen van islamitische scholen radicaliseren onder invloed van dit onderricht en overgaan tot handelingen strijdig met de basisbeginselen van de Nederlandse samenleving. Er wordt in de casus meerdere malen en vanuit verschillende politieke kleuren openlijk een link gelegd tussen islamitische scholen en het ronselen van jongeren voor de gewapende islamitische strijd om de roep om extra toezicht op of sluiting van islamitische scholen kracht bij te zetten. De angst blijkt ook uit het feit dat er gesproken wordt van 'verdachte' scholen en er wordt gezocht naar 'strafbare feiten'.

Voorts is relevant dat men er zich in deze casus heel duidelijk rekenschap van geeft dat de voorgestelde maatregelen raken aan de vrijheid van onderwijs en de godsdienstvrijheid. De verschillende sprekers lijken te vergoelijken dat zij aan deze grondrechten tornen of proberen dit te verdoezelen. De SP geeft bijvoorbeeld aan dat regulier toezicht op godsdienstlessen alsnog op een terughoudende wijze kan plaatsvinden. Een duidelijke verwijzing naar de terughoudendheid die de overheid op grond van het beginsel van scheiding van kerk en staat en de godsdienstvrijheid dient te betrachten in religieuze zaken. De woordvoerder voor de VVD stelt, alvorens hij allerlei maatregelen voorstelt die indruisen tegen de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van godsdienst, dat hij niet tornt aan artikel 23 van de grondwet. De GroenLinks-fractie geeft wel een hele rare draai aan het grondrecht op vrijheid van onderwijs door, kort gezegd, te stellen dat 'wie het recht op vrijheid van onderwijs als een uniek democratisch recht beschouwt' dat grondrecht moet helpen beschermen door open te staan voor inspectie tijdens de godsdienstlessen. Mijns inziens een poging te doen alsof het inherent is aan het grondrecht op vrijheid van onderwijs, en dus voorkomen normaal, dat de overheid godsdienstlessen inspecteert, terwijl dit tot dan toe altijd strijdig werd geacht met de grondwet.

Tot slot merk ik op dat er ook in deze casus sprake van is dat de argumenten die men aandraagt om de toepassing van grondrechten ten aanzien van moslims enigszins te omzeilen veelal zaken omvat die juist worden beschermd door diezelfde grondrechten. Men wil verzekeren dat islamitische scholen de grondwet respecteren en gaat daarin zo ver dat betwijfelt kan worden of

daaruit nog enig respect voor de grondwet blijkt. Men vindt het van belang te verzekeren dat op islamitische scholen voldoende aandacht wordt besteed aan het gelijkheidsbeginsel en tolerantie en benadrukt dat 'waarden als verdraagzaamheid, respect en openstaan voor andere meningen hoog in het vaandel staan', maar handelt zelf blijkens de casus niet naar deze normen.

Concluderend kan gezegd worden dat ook in deze casus integratie en de angst voor radicaliteit de belangrijkste beweegredenen lijken voor de overheid en haar vertegenwoordigers om het ten aanzien van islamitische onderwijs niet zo nauw te nemen met de grondwet en aanverwante beginselen. Wat dit nu zegt over waarden die in afwijking van de Nederlandse ideologie een rol spelen in deze casus, zal in het volgende hoofdstuk aan de orde komen. In dit hoofdstuk zullen de resultaten van alledrie de casus verder geanalyseerd worden en zal nader ingegaan worden op de vraag welke waarden blijkens de casus een rol spelen als de overheid ten aanzien van moslims anders reageert dan men op basis van de wet en rechtstatelijke beginselen zou verwachten.

Hoofdstuk 7 Discussie: Veiligheid en integratie?

In de hiervoor besproken hoofdstukken zijn drie verschillende casus geschetst waarbij de overheid anders reageert op moslims dan te verwachten is gezien de waarden die voortvloeien uit de wet. Getracht is om uit de afgebakende context van de casus op te maken hoe de overheid dit eigen handelen in afwijking van de ideologie verklaart om zodoende, met de theorie van Dumont in de hand, 'af te lezen' welke waarden kennelijk de overhand hebben genomen ten opzichte van de waarde gelijkheid. Hoe gaat dit aflezen nu in zijn werk? Zoals eerder besproken worden heersende waarden in een cultuur doorgaans niet expliciet benoemd, maar zijn ze inherent aan die cultuur. Slechts het handelen en de uitingen van personen en instituties, volgens het waardenschema dat hun perceptie bepaald, is expliciet.¹⁷⁷ Deze acties zijn dus gerelateerd aan waarden, maar zijn zelf geen waarden. Ze kunnen echter wel iets zeggen over de achterliggende waarden. Op deze manier zouden de reacties van de overheid op aanspraken van moslims op religieuze vrijheid eveneens kunnen duiden op bepaalde waarden.

Zoals uit de samenvattingen na elke casus al is gebleken, zijn er sterke overeenkomsten tussen de belangrijkste concepten die een rol spelen in de casus. Het handelen in strijd met het beginsel van kerk en staat in de eerste casus, werd in de eerste plaats ingegeven door de wil de integratie van de islamitische bevolking te bevorderen. De moskee moest uiterlijk en innerlijk het toonbeeld zijn van integratie en werd gezien als onderdeel van het integratiebeleid van de gemeente Amsterdam. In de tweede casus werd het boerkaverbod voor een groot deel gelegitimeerd vanuit de gedachte dat met de boerka integratie niet mogelijk is. De boerka wordt gezien als fundamenteel strijdig met de Nederlandse samenleving, zodat vrouwen daarmee niet deel kunnen nemen in de maatschappij. Die belemmering van de integratie moet worden weggenomen. Ook in de derde casus morrelt men aan een grondrecht, omdat wordt gevreesd dat islamitisch onderwijs de integratie van de leerlingen in de weg staat. Om te trachten te verzekeren dat dit niet het geval zal zijn, wordt zelfs de onderwijswetgeving aangepast.

De tweede verklaring die blijkens de casus wordt gegeven om ten aanzien van moslims af te wijken van de Nederlandse ideeën en waarden zoals deze voortvloeien uit de wet, is iets diffuser. In de eerste casus heb ik dit geformuleerd als angst voor fundamentalisme en radicaliteit. Men probeert de conservatieve islam, die sinds verscheidene aanslagen in binnen en buitenland geafficheerd wordt met terrorisme, buiten de deur te houden door middel van het geven van subsidie. In de tweede casus wordt het boerkaverbod gelegitimeerd in het kader van veiligheidsoverwegingen. Daarbij wordt sterk de link gelegd tussen orthodoxe islamitische klederdracht en onveiligheid, criminaliteit en terrorisme. In de derde casus lijkt het strenge optreden tegen islamitische scholen te worden gelegitimeerd door de vrees dat zij hun leerlingen aanzetten tot intolerantie en haat en dat dit uitmondt in handelen in strijd met de rechtsstaat. Ook hier wordt criminaliteit en terrorisme in de discussie betrokken. Mijns inziens zijn de beweegredenen in alle drie de casus, hoewel verschillend in nuances, te vangen onder de noemer veiligheid. De overheid pakt in al deze casus de aanwezigheid van de (conservatieve) islam in het publieke domein aan of wil deze aanpakken, om de samenleving te beschermen tegen mogelijke gewelddadige uitwassen van de radicale islam. Met het oog op het waarborgen van de veiligheid in de samenleving.

Blijkens de casus zijn veiligheid en integratie dermate essentieel dat de overheid bereid is grondrechten te schenden of hier in elk geval aan te tornen. Mijns inziens is hier sprake van handelen

¹⁷⁷ Dumont, *Essays*, 256-257.

en uitingen van de overheid waarmee uitdrukking wordt gegeven aan de in Nederland van belang zijnde waarden in de zin van Dumont en Robbins.¹⁷⁸ Zoals hiervoor besproken kan volgens Dumont aan de hand van de begrenzing van ideeën in een samenleving bepaald worden welke waarden een (hoofd)rol spelen.¹⁷⁹ Dit zou in het geval van de casus betekenen dat de waarde die schuilgaat achter integratie en veiligheid, mogelijk onder invloed van de veranderde samenstelling van de bevolking, zo belangrijk is geworden in de Nederlandse samenleving, dat deze de waarde gelijkheid voortvloeiend uit de wet, in sommige gevallen opzij kan zetten. Kennelijk is het niet de waarde gelijkheid die de cultuur in deze context structureert. Er kan echter ook niet worden ontkent dat de waarde gelijkheid een significante rol speelt in het geheel.

Toch gelijkheid?

De casus geven er duidelijk blijk van dat het de overheid en de volksvertegenwoordigers niet lekker zit dat zij grondrechten en daarmee de waarde gelijkheid als hoogste waarde aan de kant schuiven. In de eerste casus komt die realisatie pas achteraf. Maar dan wordt er wel duidelijk stelling genomen. Naar aanleiding van het voorval met de moskee verschijnt er een notitie van de gemeente Amsterdam over de scheiding van kerk en staat en komt de burgemeester tot de conclusie dat er nooit eisen gesteld hadden mogen worden aan de geloofsbeleving van het moskeebestuur en de toekomstige moskeegangers, aangezien hiermee de scheiding van kerk en staat is overschreden. In het geval van het boerkaverbod wordt er door de regering, bij voorbaat, alles aan gedaan om de publieke opinie ervan te overtuigen dat de maatregel echt niet strijdig is met enig grondrecht. Door een juridisch handige draai aan de argumentatie te geven, te benadrukken hoezeer men hecht aan de achterliggende gedachte van de grondrechten in kwestie of ronduit te stellen dat de gezichtsbedekkende sluier niet religieus, maar cultureel geïnspireerd is. Ook in de laatste casus geven de pleitbezorgers van ongefundeerde maatregelen tegen islamitische scholen zich er rekenschap van dat deze raken aan de vrijheid van onderwijs en de godsdienstvrijheid. Eigenlijk net als in de vorige casus, lijken zij dit te vergoelijken en te verdoezelen. Men lijkt de waarde gelijkheid in alle drie de casus toch hoog te willen houden.

Eveneens van belang om te benoemen is dat er in twee van de drie casus sprake van is dat de argumenten die men aandraagt om de toepassing van grondrechten ten aanzien van moslims enigszins te omzeilen, veel zaken omvatten die juist worden beschermd, verzekerd of beoogd door diezelfde grondrechten. Anders gezegd, argumenten die worden ingebracht om ingrijpen tegen de boerka of islamitische scholen te rechtvaardigen kunnen ook worden gebruikt als argumenten voor het afzien van ingrijpen. Daarmee wordt mijns inziens opnieuw lippendienst bewezen aan de waarde gelijkheid. De argumenten zijn gebaseerd op de achterliggende gedachte van de grondrechten en de waarde gelijkheid, maar worden in casu echter gebruikt om het handelen in strijd met die grondrechten te verdoezelen of recht te breien.

De boerka moet volgens de regering verboden worden in het belang van het functioneren van de rechtstaat, de maatschappelijke orde en een evenwichtige samenleving. Ook het beschermen tegen dwang en het verzekeren dat een ieder kan deelnemen aan het maatschappelijk verkeer zou ermee gediend zijn dat de boerka verboden wordt. Open communicatie, wat met boerka niet mogelijk wordt geacht, is volgens de overheid 'fundament en voorwaarde voor een samenleving die berust op gelijkwaardigheid, vertrouwen en persoonlijke verantwoordelijkheid'. Van het beschermen van het recht een boerka te dragen op grond van de godsdienstvrijheid zou hetzelfde gezegd kunnen

¹⁷⁸ Dumont, *Essays*, 256-257 en Joel Robbins, *Becoming Sinners*.

¹⁷⁹ Dumont, *Essays*, 252-253 en Robert Parkin, *Louis Dumont*, 65-66.

worden. In de casus over islamitische scholen is hetzelfde mechanisme zichtbaar. Islamitische scholen moeten worden verboden of het toezicht erop moet worden verscherpt, want de naleving van grondrechten moet worden verzekerd. Inzicht in godsdienstlessen wordt nodig geacht om te checken of er tolerantie wordt onderwezen. Het stichten van islamitische scholen moet een halt toe worden geroepen, want waarden als verdraagzaamheid, respect en openstaan voor andere meningen kunnen het beste bijgebracht worden op een openbare school. Er zou echter ook betoogd kunnen worden dat het naleven van grondrechten en getuigen van tolerantie, verdraagzaamheid, respect en openstaan voor andere meningen, juist wordt bereikt als de overheid niet overgaat tot maatregelen die de godsdienstvrijheid en de onderwijsvrijheid schenden. Temeer nu niet gebleken is dat islamitische scholen de grondwet of waarden als verdraagzaamheid en respect niet onderschrijven. In feite blijken dus veel bijkomende argumenten te worden genoemd om ten aanzien van moslims anders te handelen, die overeenstemmen met de achterliggende redenen van de betreffende grondwettelijke artikelen en die daarmee ook gelieerd zijn aan de waarde gelijkheid. Men gebruikt argumenten in de sfeer van de waarde gelijkheid, maar bewerkstelligt uiteindelijk een vorm van ongelijkheid.

Gelijkheid en individualisme

De analyse van de casus levert gezien het voorgaande een aantal prangende vragen op. Welke waarde is in staat om een belangrijke waarde in de Nederlandse ideologie, gelijkheid, opzij te zetten en wat heeft dit te maken met veiligheid en integratie? Maar ook, hoe kan het nu dat de waarde gelijkheid desondanks een prominente rol blijft spelen in de casus?

Zoals in eerdere hoofdstukken vermeld, wordt gelijkheid door Dumont en andere schrijvers niet gezien als de allerhoogste waarde in westerse samenlevingen. Het is wel een hooggewaardeerde waarde, maar eentje die vooral op het ideologische level wordt uitgedragen. In de praktijk is de samenleving niet egalitair georganiseerd. Een samenleving is alleen egalitair in de zin van Dumont, als gelijkheid ook de waarde is die de relaties tussen andere waarden structureert. In westerse samenlevingen wordt die plek volgens de literatuur ingenomen door de waarde individualisme. De samenleving wordt in de praktijk gestructureerd door de waarde individualisme, dus deze waarde omvat uiteindelijk ook de waarde gelijkheid.¹⁸⁰ Maar waar blijft Nederland dan met haar gelijkheidsideaal vervat in de wet? Zijn het dan slechts holle frasen?

Robbins heeft de positie van de waarde gelijkheid in een individualistische cultuur onderzocht en komt tot de volgende conclusie: omdat individualisme de hoogste waarde is, zal gelijkheid, hoe gewaardeerd ook, op zekere hoogte in conflict komen met de waarde individualisme. Beide waarden kunnen namelijk niet in dezelfde context volledig tot hun recht komen.¹⁸¹ Volgens Robbins dienen vormen van gelijkheid dan ook verdeeld te worden in vormen die samengaan met individualisme en vormen die niet samengaan met individualisme. Dit heeft er mee te maken dat het westers individualisme wordt gestructureerd door de waardering van anders-zijn. Heterogeniteit wordt verkozen boven homogeniteit. Robbins stelt dat vormen van gelijkheid die niet samengaan met heterogeniteit worden losgelaten als waarde. Hierdoor blijven uiteindelijk slechts het ideaal van gelijkheid en vormen van gelijkheid over die ondergeschikt zijn aan individualisme.¹⁸²

Om dit te laten zien gebruikt Robbins de vier centrale aspecten van het individualisme zoals deze door Steven Lukes worden onderscheiden.¹⁸³ Het eerste en belangrijkste aspect is de intrinsieke

¹⁸⁰ Robbins, 'Equality', 29.

¹⁸¹ Ibidem, 30.

¹⁸² Ibidem, 31.

¹⁸³ Steven Lukes, *Individualism* (4e druk; Colchester 2006).

waardigheid van de mens. Dit is de kern van het westerse concept van gelijkheid. De overige drie aspecten zijn autonomie, privacy en zelfontplooiing. Mensen moeten de vrijheid hebben hun eigen denken en handelen te bepalen, activiteiten te verrichten en relaties te onderhouden zonder externe bemoeienis en tevens de mogelijkheid hebben zichzelf te ontplooien.¹⁸⁴ Uit de drie laatstgenoemde aspecten blijkt dat individualisme heel nauw verbonden is met het concept vrijheid. Deze vrijheid dient te worden opgevat als het recht van alle mensen om van elkaar te verschillen; om anders te zijn. Ook gelijkheid wordt volgens Robbins in de individualistische ideologie gedefinieerd in termen van vrijheid. Gelijkheid wordt alleen gewaardeerd als het strookt met de waardering van verscheidenheid of de vrijheid om anders te zijn. Uiteindelijk draait gelijkheid in de individualistische ideologie om het individu en diens recht om anders te zijn. Of zoals Robbins het zegt: 'Equality can only shine with the reflected light given off by liberty, while the latter is directly illuminated by the glow of individualism'.¹⁸⁵

Er zijn echter verschillende soorten van gelijkheid in de westerse traditie en niet alle soorten zijn even sterk verweven met vrijheid en verscheidenheid. Robbins gebruikt de vier soorten van gelijkheid zoals deze worden onderscheiden door Bryan Turner.¹⁸⁶ Ten eerste ontologische gelijkheid. Dit is de fundamentele ofwel intrinsieke gelijkheid van mensen. Alle mensen hebben de eigenschappen die nodig zijn om individuele vrijheid na te streven. Deze vorm van gelijkheid gaat goed samen met het individualisme. De tweede soort, gelijkheid van kansen of mogelijkheden, gaat in abstracte zin ook nog samen met het individualisme. De gewenste kansen zijn verschillend voor elk individu en het nastreven van deze kansen leidt tot meer individuele vrijheid en de mogelijkheid tot zelfontplooiing. In de praktijk wordt gelijkheid van kansen echter al snel problematisch, omdat het feitelijk bewerkstelligen ervan strijdig is met het individualistische ideaal van vrijheid als het recht om anders te zijn. Gelijkheid van kansen betekent namelijk dat men iedereen hetzelfde startpunt moet geven. Mensen moeten dan heel concreet dezelfde mogelijkheden ter beschikking gesteld krijgen.¹⁸⁷ Dit is niet iets waar men in liberale, kapitalistische samenlevingen op zit te wachten. Maar waar men nog minder op zit te wachten is gelijkheid van uitkomst. De westerse samenleving wil juist bedrijven en creatieve geesten de ruimte laten en dit niet laten indammen door de uniformiteit die gelijkheid van uitkomst eist. Gelijkheid van uitkomst bedreigt de autonomie, de privacy en zelfontplooiing van het individu. Het zou betekenen dat een externe instantie erop zou moeten toezien dat alle individuen aan het eind van de rit hetzelfde krijgen.¹⁸⁸ Een liberale nachtmerrie, want de stimulans om succesvol te zijn ontbreekt.

Gelijkheid van uitkomst heeft dus een ondergeschikte positie in de individualistische ideologie en dit heeft ook effect op de vierde vorm van gelijkheid: gelijkheid van omstandigheden. Gelijkheid van omstandigheden houdt in dat getracht wordt de levensomstandigheden van sociale groepen gelijk te maken, maar is ook sterk gelinkt aan gelijkheid van uitkomst. Voor gelijkheid van omstandigheden is namelijk niet alleen een gelijk beginpunt nodig, maar ook een voorgegeven gelijkheid van uitkomst die ervoor zorgt dat het beginpunt gelijk is. Elk beginpunt is per definitie namelijk ook een eindpunt van een periode daarvoor, waarvan de uitkomsten gelijk zijn gemaakt om op het beginpunt gelijke omstandigheden te hebben. Gelijkheid van uitkomst is dus een voorwaarde

¹⁸⁴ Robbins, 'Equality', 32.

¹⁸⁵ Idem.

¹⁸⁶ Bryan S. Turner, *Equality* (Chichester 1986).

¹⁸⁷ Robbins, 'Equality', 33.

¹⁸⁸ Idem.

voor gelijkheid van omstandigheden. Om deze reden is ook gelijkheid van omstandigheden lastig te verdedigen in een individualistische ideologie.¹⁸⁹

Ontologische gelijkheid is, zoals begrepen in de westerse ideologie, is volgens Robbins weinig meer dan een aspect van het individualisme. Deze vorm van gelijkheid heeft in westerse samenlevingen dan ook de mogelijkheid gekregen zich te ontwikkelen. De andere drie vormen zijn allemaal tot op zekere hoogte in strijd met de individualistische ideologie en worden door het individualisme omvat. Voor zover gelijkheid van kansen of mogelijkheden opgevat wordt als het uitvloeisel van ontologische gelijkheid en binnen het kader van de mogelijkheid anders te zijn, heeft het een plek binnen de individualistische ideologie. In dat geval is het niets anders dan de abstracte opvatting dat mensen gelijke toegang zouden moeten hebben tot datgene wat nodig is om zich als een volwaardig mens te ontwikkelen. Zodra gelijkheid van mogelijkheden echter opgevat wordt als de aanzet tot concrete actie om gelijkheid van omstandigheden te bewerkstelligen, conflicteert het met het individualisme.¹⁹⁰

Robbins en de casus

Voornoemde visie van Robbins op gelijkheid in een individualistische ideologie geeft mijns inziens inzicht in de waarden die aan het werk zouden kunnen zijn in de besproken casus. De waarde gelijkheid speelt in de casus vooral een rol op ideologisch niveau. De wet is de vertolking van een ideologie bij uitstek. Daarin wordt gezegd hoe het zou moeten zijn. Maar als het puntje bij het paaltje komt wordt er in de praktijk toch vanaf geweken. Feitelijk is er in de casus juist sprake van ongelijkheid. Gelijkheid lijkt dus niet de hoogste waarde te zijn in de Nederlandse samenleving.¹⁹¹ De waarde die volgens alle besproken literatuur in deze scriptie de overhand heeft in westerse samenleving, ook ten aanzien van de waarde gelijkheid, is zoals gezegd de waarde individualisme. De genoemde beweegredenen om moslims anders te behandelen dan men op basis van de grondwet zou verwachten, waren in alle drie de casus veiligheid en het bevorderen van integratie. Mijns inziens kunnen deze concepten herleid worden tot de waarde individualisme. Op het eerste gezicht lijken veiligheid en het bevorderen van integratie in het belang van een ieder te zijn. Het komt de samenleving als geheel ten goede en lijkt daarmee bijna holistisch van aard. Echter, zoals eerder vermeld, ziet Dumont de westerse samenleving slechts als een verzameling individuen. Veiligheid zou volgens deze redenering dan ook slechts gaan om het lijfsbehoud van al die individuen. Het bevorderen van integratie zou kunnen zien op het behoud van de liberale samenleving voor die individuen. Nieuwkomers dienen zich hiernaar te voegen, zodat de vrijheid om anders te zijn behouden blijft.

De wijze waarop in de casus met de waarde gelijkheid wordt omgegaan past tot op zekere hoogte ook in de lijn van de theorie van Robbins. Het zou zo kunnen zijn dat de waarde gelijkheid, waarop ideologisch niveau zo naar gestreefd wordt, in de context van de casus wordt omvat door de waarde individualisme. Ontologische gelijkheid en gelijkheid van mogelijkheden in abstracte vorm wordt volledig omarmd door de Nederlandse samenleving. Dat is wat men terug vindt in de grondwetartikelen en in de uitingen die in de casus gedaan worden om te verantwoorden dat er getornd wordt aan een grondrecht. Deze vormen van gelijkheid zijn dan ook niet strijdig met de waarde individualisme. Zij liggen in de lijn van het liberalisme en de vrijheid van mensen om zich te onderscheiden. Maar de gelijkheid die moet worden toegepast in de casus is andere koek. Hier is dan

¹⁸⁹ Robbins, 'Equality', 34.

¹⁹⁰ Ibidem, 34-35.

¹⁹¹ Serge Tcherkézoff, 'Hierarchy is not inequality – in Polynesia, for instance', in: Knut M. Rio en Olaf H. Smedal eds., *Hierarchy. Persistence and transformation in social formations* (New York 2009) 300-329, aldaar 322.

wel geen sprake van het bewerkstelligen van gelijkheid van omstandigheden of gelijkheid van uitkomst in die zin dat iedereen aan het eind van de dag hetzelfde inkomen krijgt ongeacht het succes dat hij boekt, maar het lijkt eveneens om een vorm van gelijkheid te gaan die in casu strijdig is met het individualisme.

Op grond van de godsdienstvrijheid, de scheiding van kerk en staat en het recht op gelijke behandeling zou de islamitische gemeenschap, net als de christelijke gemeenschap, in staat moeten worden gesteld zonder overheidsbemoeienis te bepalen hoe zij invulling geven aan hun geloof. Zij willen natuurlijkerwijs ook eigen gebedshuizen en scholen. Deze gelijkheid van omstandigheden en uitkomst lijkt de overheid in de besproken casus niet toe te willen staan. Een moskee of een islamitische school waar een conservatieve islam wordt onderwezen en het dragen van de boerka zou men kunnen zien als bedreigend voor de vrije samenleving van individuen. En mogelijk ook voor individuen binnen de islamitische gemeenschap. Mogelijk vreest men dat het dragen van de boerka en het onderwezen worden in de conservatieve islam niet tegemoet komt aan de concepten autonomie en zelfontplooiing als belangrijke aspecten van de waarde individualisme. Zo bezien kan gesteld worden dat er dus geen sprake is van nieuwe waarden die de boventoon zijn gaan voeren en de waarde gelijkheid van de troon hebben gestoten, als gevolg van de komst van een nieuwe religieuze minderheid. Het is gewoon de waarde individualisme die schuilt achter veiligheid en integratie; die uiteindelijk de samenleving structureert en dus ook de waarde gelijkheid.

Er valt op basis van de casus echter ook te verdedigen dat de theorie van Robbins niet helemaal opgaat als het gaat om de verhouding tussen gelijkheid en individualisme. De islamitische gemeenschap, net als de christelijke gemeenschap, in staat stellen naar eigen inzicht invulling te geven aan hun geloof, kan ook worden gezien als een vorm van gelijkheid die wel past binnen de individualistische ideologie. Het toepassen van de godsdienstvrijheid, de scheiding van kerk en staat en het recht op gelijke behandeling op de islamitische gemeenschap verzekert hun recht en vrijheid om anders te zijn. Daardoor kunnen zij op geheel eigen wijze invulling geven aan hun geloof in de Nederlandse samenleving, hoe onbekend en anders deze religie ook is. Dat strookt geheel met de waardering van verscheidenheid en vrijheid in de individualistische ideologie. Zo bezien wordt door het handelen van de overheid in de casus juist het recht om anders te zijn beperkt. Terwijl door het toestaan ervan geen sprake is van de beperking van andere instellingen of bevolkingsgroepen om hun recht om anders te zijn uit te oefenen. Gezegd zou kunnen worden dat de gelijkheid van uitkomst en omstandigheden, die niet past in de westerse ideologie, hier niet aan de orde is. En toch lijkt deze vorm van gelijkheid in de casus wel 'overruled' te worden door veiligheid en integratie, ten behoeve van de waarde individualisme.

Geen waarden?

Een nogal rigoureuze verklaring voor het voorgaande bieden Knut Rio en Olaf Smedal. Rio en Smedal zijn van mening dat een andere waarde, dan de waarde individualisme, als de hoogste waarde binnen de individualistische ideologie gezien moet worden, namelijk verandering.¹⁹² Het onderliggende idee hiervan is dat het individu slechts wordt gewaardeerd in een toestand van verandering. Hierbij worden concepten als mobiliteit, hervorming en vernieuwing aan vrijheid gelinkt. De absolute waarde, zijnde verandering, omvat waarden die behoudend van inslag zijn. Volgens Rio en Smedal impliceert dit dat in een individualistische samenleving een destructief mechanisme aan het werk is dat behoudende waarden probeert te neutraliseren of te vernietigen. Dit zou bijvoorbeeld te zien zijn in de hoofddoekjesdiscussie in Frankrijk en de rel rondom de

¹⁹² Rio en Smedal, 'Hierarchy', 25.

cartoons van de islamitische profeet Mohammed in de Scandinavische kranten. Men beriep zich aan niet-islamitische kant vooral op het recht op vrijheid van meningsuiting, een recht dat sterk gerelateerd is aan de waarde individualisme.¹⁹³

In de casus in deze scriptie beroept men zich dan wel niet op een grondrecht, maar wel op concepten die hiervoor reeds herleid zijn naar de waarde individualisme. Bovendien is er in alle drie de casus sprake van situaties waarbij men religieuze waarden raakt om conservatieve invloeden tegen te gaan. Rio en Smedal doen er echter nog een schepje bovenop en stellen dat waarden als gelijkheid en vrijheid niet werken als waarden, maar slechts onderdeel zijn van een sociale beweging tegen religieuze waarden. De individualistische ideologie keert zich tegen waarden en verandering zou de motor zijn van deze sociale beweging. In plaats van waarden die worden omvat door tegengestelde waarden, worden waarden in een individualistische ideologie uiteengejaagd en verbannen.¹⁹⁴ Volgens deze redenering zou er in de casus van deze scriptie helemaal geen sprake zijn van waarden die het handelen van de regering drijven. Men zou er slechts op uit zijn behoudende religieuze waarden geen kans te geven in de samenleving.

Ten aanzien van Frankrijk en het hoofddoekjesdebat aldaar is deze verklaring beter voorstelbaar dan ten aanzien van Nederland. Frankrijk kent van oudsher een zeer strikte scheiding van kerk en staat, ook wel aangeduid met de term 'laïcité'. In Nederland is het echter al eeuwenlang vanzelfsprekend dat er voor alle verschillende religieuze stromingen plek is in de publieke ruimte. Hierdoor is er zelfs overheidsfinanciering ten behoeve van religieuze scholen mogelijk.¹⁹⁵ Toegegeven, de neiging om religieuze uitingen te onderdrukken wordt wel steeds sterker en raakt ook joden en christenen, maar dit lijkt voor een deel ook bijvangst te zijn van het optreden jegens moslims.¹⁹⁶ De wens om ritueel slachten te verbieden zou mijns inziens zo geïnterpreteerd kunnen worden. Wat die moslims doen met dat rare Offerfeest moet niet mogen. Het dierenwelzijn is in het geding, dus de godsdienstvrijheid moet wijken. Men leek even vergeten te zijn dat de joden in Nederland al 375 jaar de rituele slacht mogen uitvoeren en krabbelt snel weer een stukje terug. De plek van religie in de Nederlandse samenleving staat zeker ter discussie, mede vanwege globalisering en immigratie¹⁹⁷, maar men lijkt er niet op uit de aanwezigheid van alle religieuze stromingen in het maatschappelijk middenveld volledig weg te poetsen.

Dit blijkt ook niet uit de casus. De overheid gaat ver als zij probeert te waarborgen dat een bepaalde religieuze stroming wordt gepredikt in een nieuw te bouwen moskee, maar desondanks wordt de bouw van een moskee wel gefinancierd. Hoewel het kwalijk kan worden geacht dat het boerkdraagsters onmogelijk wordt gemaakt hun religie te uiten op de wijze waarop zij dat willen, moet anderzijds ook worden opgemerkt dat draagsters van een hoofddoek weinig in de weg wordt gelegd. Mijns inziens kan, gelet op het voorgaande, niet gezegd worden dat er in de Nederlandse samenleving sprake is van een sociale beweging die religieuze waarden in zijn algemeenheid wil 'vernietigen'. Laat staan dat waarden helemaal geen rol meer zouden spelen. Temeer niet nu blijkens de casus toch veel waarde wordt gehecht aan de waarde gelijkheid zoals deze voortvloeit uit de wet en rechtstatelijke beginselen.

Een ideologische twist

Mogelijk kunnen de ideeën van André Iteanu een meer verhelderend licht schijnen op de

¹⁹³ Rio en Smedal, 'Hierarchy', 25.

¹⁹⁴ Idem.

¹⁹⁵ Oldenhuis, *Schurende relaties*, 9.

¹⁹⁶ Ibidem, 10.

¹⁹⁷ Zie bijvoorbeeld Cora Schuh, Marian Burchardt en Monika Wohrab-Sahr, 'Contested secularities: religious minorities and secular progressivism in the Netherlands', *Journal of religion in Europe* 5 (2012) 349-383.

geanalyseerde casus. Zijn artikel over het Franse hoofddoekjesdebat gaat over de ambivalente houding van westerse samenlevingen ten opzichte van de waarde gelijkheid en hiërarchie.¹⁹⁸ Deze ambivalente houding bestaat eruit dat gelijkheid hooggewaardeerd wordt en hiërarchie uit den boze is, maar dat er in de praktijk toch sprake is van geaccepteerde ongelijkheid. Volgens Iteanu is dit mogelijk doordat er sprake is van een mechanisme, een 'ideological twist', die de link tussen de waarde en hiërarchie vertroebelt.¹⁹⁹ In het Franse hoofddoekjesdebat worden feitelijk belangrijke Franse waarden, in de zin van Dumont, bediend, terwijl men doet alsof men gelijkheid tracht te behouden.²⁰⁰ Hoofddoekjes dienen volgens veel Fransen verboden te worden, ter bescherming van de waarde laïcité. Het is voor een buitenstaander echter volstrekt onduidelijk hoe een paar meisjes met een hoofddoek de scheiding van kerk en staat zouden kunnen aantasten. Iteanu stelt dat dit te verklaren is doordat er een andere voorstelling van zaken wordt gegeven door middel van een ideologische twist. Deze ideologische draai bewerkstelligt dat het zicht op de relatie tussen de waarde laïcité, en de sociale hiërarchie die daardoor ontstaat, vertroebelt.²⁰¹

Iteanu laat zien hoe een groot deel van de Fransen van oudsher vijandig staat tegenover religie. Die weerstand heeft zich tegenwoordig gericht op de Islam. De Fransen zijn van mening dat er pas sprake kan zijn van een vrije burger als de grip van het religieuze op het individu is verslapt. Rationaliteit wordt gezien als een onmisbare eigenschap van een burger in een democratie. Alle gevestigde overtuigingen moeten in twijfel getrokken kunnen worden, te beginnen met religieuze overtuigingen.²⁰² De reden dat het dragen van een sluier door meisjes zo wordt aangepakt, is volgens Iteanu dat de sluier het tegenovergestelde is van openlijke seksualiteit. En openlijke seksualiteit is weer het tegenovergestelde van puritanisme en religie. De strijd tegen de sluier is dus een strijd tegen normen die voorkomen dat individuen een superieure vorm van vrijheid bereiken. En vrije seksualiteit wordt als het beste bewijs van deze vrijheid gezien.²⁰³

Vervolgens vestigt Iteanu de aandacht op het feit dat de Fransen slechts moeite hebben met een bepaald soort meisjes dat een sluier draagt, namelijk de meisjes uit de 'banlieues', oftewel de voorsteden die bekendstaan om hun inwoners van buitenlandse afkomst, lage sociale status en allerlei vormen van criminaliteit. Voorts stelt Iteanu dat deze voorsteden al eeuwenlang functioneren als sociale instituten, bedoeld om immigranten uit meer traditionele samenlevingen om te vormen tot moderne individuen. Met betrekking tot de tweede generatie immigranten met een islamitische achtergrond lukt dat ook. De meisjes worden aangemoedigd door hun ouders om zich aan te passen, de hoofddoek af te leggen en zodoende vooruit te komen in de Franse maatschappij. De dochters van deze generatie laten de cultuur van hun ouders volledig los en leiden een succesvol leven. De derde generatie dochters doen het eveneens goed op school en zijn hard op weg de banlieues te ontstijgen. Een deel van hen laat daarbij de religieuze cultuur van het land van herkomst echter niet los, maar maakt een autonome, individuele keuze om zich eraan te verbinden. Het dragen van de sluier past bij hun persoonlijke religieuze overtuiging en is een persoonlijke keuze.²⁰⁴ Zij menen hun plekje in de maatschappij te hebben veroverd en wanen zich vrij om een keuze te kunnen maken voor de sluier. Feministische organisaties vinden echter dat zij worden gediscrimineerd en de scholen zijn van mening dat de meisjes niet goed geïntegreerd zijn. Dit

¹⁹⁸ A. Iteanu, 'The two conceptions of value', *Hau: Journal of ethnographic theory* 3 (2013) 155-71.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 156.

²⁰⁰ *Ibidem*, 157.

²⁰¹ *Ibidem*, 158.

²⁰² *Ibidem*, 159-161.

²⁰³ *Ibidem*, 161-162.

²⁰⁴ *Ibidem*, 163-164.

ondanks hun goede schoolresultaten en onberispelijke gedrag.²⁰⁵

In de voorsteden zijn migranten volgens Iteanu nog relatief vrij om anders te zijn. Zij moeten immers nog leren zich aan te passen. In Frankrijk wordt deze relatieve vrijheid en de diversiteit die er mee gepaard gaat tot op zekere hoogte geaccepteerd. Als echter duidelijk wordt dat de voorstad een persoon heeft weten te veranderen in een moderne burger en degene wil de lagere sociale status van de voorsteden ontstijgen, dan dient de vrijheid die bij de banlieue past eveneens te worden losgelaten. Kiezen de meisjes die de voorstad hebben verlaten er desondanks voor zich te bekeren tot de islam en een sluier te dragen, dan betekent dit dat de transformatie naar een leven hogerop in de samenleving is mislukt. Hoewel de meisjes blijken hun gedrag en vergaarde kennis klaar zijn voor de 'mainstream' samenleving, zijn zij vanwege hun sluier niet geschikt voor het burgerschap. Daarom worden zij niet behandeld als gelijken, maar uit de scholen geweerd om ervoor te zorgen dat zij op hun eigen, lagere, plek in de samenleving blijven: de banlieue.²⁰⁶

Met het voorgaande wil Iteanu laten zien dat de waarde laïcité een mooie en een minder mooie kant heeft. Enerzijds betekent het persoonlijke vrijheid van religie en de plicht tolerant te zijn richting andere religieuze stromingen, anderzijds is het een specifiek Franse waarde die de instandhouding van een hiërarchie bewerkstelligt. Religie wordt verbannen naar het lagere milieu van de voorstad om zo de moderne burgers in de mainstream samenleving te bevrijden van restricties. Desondanks geloven de meeste Fransen dat iedereen toegang heeft tot vrijheid, ook de immigranten in de banlieue. Iedereen is toch gelijk? Het feit dat het enkele bestaan van de banlieue hier mee in strijd is, wordt acceptabel geacht, omdat de Franse staat veel geld investeert om degenen in de voorsteden te laten opklimmen tot vrije burgers.

De meisjes met hoofddoek nemen de banlieue echter mee de samenleving in en leggen daardoor de hiërarchie die er in de Franse samenleving bestaat bloot. Vlug wordt het dragen van hoofddoekjes tot een politiek conflict en een strijd tussen verschillende waarden gemaakt, om zodoende het bestaan van deze hiërarchie te verbloemen. Feitelijk is het echter zo dat men slechts toegang tot de mainstream samenleving kan krijgen, als men zich de Franse versie van de waarden vrijheid en gelijkheid eigen maakt. Dit verklaart het hiërarchische systeem waarbij de vrije burgermaatschappij boven de banlieue wordt gesteld. De ideologische twist in deze casus is dat het bestaan van deze hiërarchie wordt geweten aan het falen van de politiek.²⁰⁷ Volgens Iteanu is het in de hele westerse wereld zo dat, wanneer er sprake is van empirische ongelijkheid, men de neiging heeft dit te zien als iets dat veroorzaakt wordt door politieke macht. Het zijn echter in feite de voor een samenleving van belang zijnde waarden die diverse vormen van hiërarchie bewerkstelligen.²⁰⁸

De theorie van Iteanu sluit mijns inziens goed aan bij de hiervoor besproken theorie van Robbins aangaande gelijkheid en individualisme. Bovendien zijn er ook verschillende parallellen te trekken tussen de casus van Iteanu en de casus die onderwerp zijn van deze scriptie. In beide gevallen wordt gelijkheid hoog gewaardeerd, terwijl er in de praktijk juist sprake is van ongelijkheid. Net zo min als het voor een buitenstaander begrijpelijk is waarom meisjes met een hoofddoek een bedreiging voor de Franse staat kunnen zijn, lijkt er in de onderhavige casus ook geen rationele aanleiding te zijn moslims anders te behandelen dan uit de wet voortvloeit. In de casus van Iteanu wordt feitelijk de waarde laïcité bediend, in plaats van gelijkheid. Uitgaande van de herleidbaarheid van veiligheid en integratie naar de waarde individualisme, zoals hiervoor uiteen is gezet, zou gezegd kunnen worden dat in de casus van deze scriptie de waarde individualisme wordt bediend in plaats

²⁰⁵ Iteanu, 'The two conceptions', 165-166.

²⁰⁶ Ibidem, 167-168.

²⁰⁷ Ibidem, 169.

²⁰⁸ Idem.

van gelijkheid. Net als de waarde laïcité, lijkt de waarde gelijkheid zoals deze in de Nederlandse casus naar voren komt, twee kanten te hebben. Enerzijds is de waarde gelijkheid heel positief voor een religieuze minderheid, omdat het religieuze vrijheid voor een ieder beoogt, maar anderzijds lijkt het een specifiek Nederlandse invulling van de waarde gelijkheid te zijn, die slechts tot op zekere hoogte geldt. Zodra gelijke behandeling ruimte zou geven aan conservatieve invloeden die mogelijk niet samengaan met belangrijke aspecten van het individualisme, zoals zelfontplooiing of autonomie, of die de samenleving als verzameling van individuen in zijn geheel zouden kunnen bedreigen, is het gedaan met de gelijkheid.

Volgens deze redenering, waarbij de ideeën van Iteanu en Robbins worden gecombineerd, wordt de islamitische gemeenschap in sommige gevallen niet als gelijken behandeld door de Nederlandse overheid, omdat dit de hiërarchie, waarbij de waarde individualisme boven gelijkheid staat, verstoort. De Nederlandse vorm van de waarde gelijkheid, begrensd door individualisme, zorgt daarom feitelijk voor ongelijkheid. Blijkens de casus lijkt er ook hier sprake van een ideologische twist om dat te verbloemen. Zoals hiervoor reeds besproken, wordt in de casus regelmatig benadrukt dat er geen sprake is van ongelijkheid. Men stelt bijvoorbeeld dat het dragen van de boerka niet een religieuze uiting is, zodat er ook geen sprake is van een schending van de godsdienstvrijheid. Het recht op vrijheid van onderwijs zou toezicht op godsdienstlessen toestaan, zodat er geen sprake is van een schending van dit recht. Hierdoor kan de overheid zichzelf en de burgers voor blijven houden dat iedereen gelijk is en dat de maatregelen jegens de islamitische gemeenschap acceptabel zijn. Zo bezien wil de Nederlandse overheid dus niet een andere invulling geven aan de grondrechten nu moslims er een beroep op doen; zij wil slechts de Nederlandse versie van gelijkheid hanteren. Een versie die niet in strijd is met belangrijke aspecten van de waarde individualisme.

Conclusie

In deze scriptie is getracht, middels theorieën over in samenlevingen heersende waarden, te verklaren waarom de overheid anders reageert op moslims die een beroep doen op grondrechten, dan te verwachten is op grond van diezelfde grondrechten. Dit vanuit de gedachte dat er met de komst van een islamitische gemeenschap mogelijk andere waarden de boventoon zijn gaan voeren; bijvoorbeeld waarden die eerder een ondergeschikte rol hadden in de Nederlandse samenleving.

Ten behoeve hiervan is eerst betoogd dat de wet uitdrukking geeft aan de Nederlandse ideologie en dat waarden tevens een rol spelen bij het handelen en de uitingen van de overheid. Vervolgens is getracht uit de Nederlandse wet af te leiden welke waarden dan van belang worden geacht door een groot deel van de samenleving. Op grond hiervan is gesteld dat de waarde gelijkheid kennelijk een hoge plek inneemt in de hiërarchie van de Nederlandse maatschappij, gelet op de belangrijke positie die grondrechten en het rechtstatelijke beginsel van scheiding van kerk en staat innemen in het recht. Uit de geanalyseerde nieuwsberichten, artikelen en kamerstukken kwamen echter veiligheid en integratie naar voren als belangrijkste drijfveren om moslims anders te behandelen dan de stand van het recht. Daarnaast bleek uit de literatuur dat de waarde waarop de grondrechten rusten, de waarde gelijkheid, waarschijnlijk niet de hoogste waarde is in de westerse samenleving die Nederland is. Deze rol lijkt te zijn weggelegd voor de waarde individualisme. De redenen waarvan de overheid in de casus blijkt geeft om moslims anders te behandelen, namelijk veiligheid en integratie, zijn ook terug te voeren op deze waarde.

Tegelijkertijd laten de casus heel duidelijk zien dat de overheid erg genegen is de waarde gelijkheid hoog te houden. Dit zou verklaard kunnen worden door middel van de theorie van Robbins en de theorie van Iteanu over het samenspel tussen gelijkheid en individualisme in westerse samenlevingen. De combinatie van deze theorieën brengt mij tot de veronderstelling dat de waarde gelijkheid pas aan de kant wordt gezet, als de uitwerking hiervan strijdig is met de alomvattende waarde van het individualisme. Een moskee of een islamitische school waar een conservatieve islam wordt onderwezen en het dragen van de boerka, kunnen worden gezien als bedreigend voor de vrije samenleving van individuen. Beide zaken lijken niet tegemoet te komen aan de concepten autonomie en zelfontplooiing als belangrijke aspecten van de waarde individualisme. Pas als een dergelijke situatie zich voordoet wordt zichtbaar dat de waarde individualisme in feite de hoogste waarde is en derhalve ook de waarde gelijkheid omvat. Hoewel men alsnog probeert te verbloemen dat er in de praktijk sprake is van ongelijkheid. Deze ongelijkheid lijkt te worden veroorzaakt door de waarde die de samenleving structureert, namelijk de waarde individualisme. Zo bezien ligt de reactie van de overheid in de besproken casus volledig in de lijn der verwachtingen, tenminste als men in het achterhoofd houdt dat ook grondrechten en daarmee de waarde gelijkheid moeten wijken voor deze alomvattende waarde. In dat geval is er dus helemaal geen sprake van waarden die met de komst van de islamitische gemeenschap, in afwijking van de Nederlandse ideologie, een rol zijn gaan spelen. Vandaar misschien het westerse spreekwoord: 'Wie naar gelijkheid streeft, moet naar het kerkhof gaan'.

Bibliografie

Literatuur

Alexander, Jeffrey C., 'Struggling over the mode of incorporation: backlash against multiculturalism in Europe', *Ethnic and Racial Studies* 36 (2013) 531-556.

Carol, Sarah en Ruud Koopmans, 'Dynamics of contestation over Islamic religious rights in Western Europe', *Ethnicities* 13 (2013) 165-190.

De Groof, J. en C.W. Noorlander, 'Nieuwe contouren van de vrijheid van onderwijs', *Tijdschrift voor constitutioneel recht* (2012) 52-85.

Doyle, Natalie J., 'Lessons from France: popularist anxiety and veiled fears of Islam', *Islam and Christian-Muslim Relations* 22 (2011) 475-489.

Dumont, Louis, *Essays on individualism* (Chicago 1986).

Dumont, Louis, 'A modified view of our origins: The christian beginnings of modern individualism', *Contributions to Indian Sociology* 17 (1983) 1-26.

Iteanu, A., 'The two conceptions of value', *Hau: Journal of ethnographic theory* 3 (2013) 155-71.

Jensen, Tim, 'When is religion, religion, and a knife, a knife – and who decides? The case of Denmark', in: Winnifred Fallers Sullivan, Robert A. Yelle en Mateo Taussig-Rubbo eds., *After Secular Law* (Stanford 2011) 341-362.

Kastoryano, Riva, 'Religion and incorporation: Islam in France and Germany', *International Migration Review* 38 (2004) 1234-1255.

Kortmann, C.A.J.M., 'Een bijzonder schrijven: gelaatsbedekkende kleding', *Nederlands Juristenblad* 83 (2008) 513-514.

Laemers, M.T.A.B., e.a., *Vrijheid van stichting. Over de mogelijkheden en consequenties van een moderne interpretatie van de vrijheid van richting bij de stichting van bijzondere scholen* (Rotterdam e.a. 2011).

Lukes, Steven, *Individualism* (4e druk; Colchester 2006).

Maussen, Marcel, 'Scheiding van kerk en staat en de islam op gemeentelijk niveau', *Justitiële Verkenningen* 33 (2007) 20-36.

Merry, Michael S. en Jeffrey A. Milligan, 'Complexities of belonging in democratic and democratizing societies: Islamic identity, ethnicity and citizenship in the Netherlands and Aceh', *Journal of Muslim Minority Affairs* 29 (2009) 311-323.

Oldenhuis, F.T. en J.G. Brouwer, *Schurende relaties tussen recht en religie* (Groningen 2007).

Özyürek, Ezra, 'The politics of cultural unification, secularism, and the place of islam in the new Europe', *American Ethnologist* 32 (2005) 509-512.

Parkin, Robert, *Louis Dumont and hierarchical opposition* (Oxford 2002).

Rio, Knut M. en Olaf H. Smedal, 'Hierarchy and its alternatives. An introduction to movements of totalization and detotalization', in: Knut M. Rio en Olaf H. Smedal eds., *Hierarchy. Persistence and transformation in social formations* (New York 2009) 1-63.

Robbins, Joel, *Becoming Sinners. Christianity and moral torment in a Papua New Guinea Society* (California 2004).

Robbins, Joel, 'Equality as value: Ideology in Dumont, Melanesia and the West', *Social analysis* 36 (1994) 21-70.

Schuh, Cora, Marian Burchardt en Monika Wohlrab-Sahr, 'Contested secularities: religious minorities and secular progressivism in the Netherlands', *Journal of religion in Europe* 5 (2012) 349-383.

Shadid, W.A., 'Controle op godsdienstlessen van islamitische scholen: de moraalcrisis van de Nederlandse politiek', *Vernieuwing. Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding* 62 (2003) 22-24.

Tcherkézoff, Serge, 'Hierarchy is not inequality – in Polynesia, for instance', in: Knut M. Rio en Olaf H. Smedal eds., *Hierarchy. Persistence and transformation in social formations* (New York 2009) 300-329.

Theissen, F.H.K. en H.M.Th.D. Ten Napel, 'Oprecht geloven in vrijheid. Bloemlezing van een grondrecht onder vuur', *Ars Aequi Maandblad* 61 (2012) 182-186.

Turner, Bryan S., *Equality* (Chichester 1986).

Van der Burg, F.H., 'Algemene grondrechtenbependingen in de multiculturele samenleving', in: T. Barkhuysen e.a. red., *Geschakeld recht* (Deventer 2009).

Van Sasse van Ysselt, Paul, 'Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 1 (2013) 65-86.

Van Sasse van Ysselt, Paul, 'Over het verbod op het dragen van een gezichtssluier en van andere gelaatsbedekkende kleding', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 3 (2010) 5-28.

Vasta, Ellie, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 30 (2007) 713-740.

Vermeulen, Ben, 'Islamitische scholen. Feiten, kritieken, uitdagingen', *Justitiële Verkenningen* 33 (2007) 37-49.

Vermeulen, Ben, e.a., *Overwegingen bij een boerkaverbod. Zienswijze van de deskundigen inzake een verbod op gezichtsbedekkende kleding* (Den Haag 2006).

Zoontjens, P.J.J., 'Bijzonder en openbaar onderwijs', *Ars Aequi Maandblad* 52 (2003) 59-68.

Bronnen

Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD/PvdA (Den Haag 2012).

BVD-rapport *De politieke islam in Nederland*, geraadpleegd via aivdkennisbank.nl op 12 juni 2013.

Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamer fracties van CDA, PvdA en Christenunie (Den Haag 2007).

Convenant 'Werken aan de toekomst' (Amsterdam 2006).

De Onderwijsraad, *Verder met burgerschap in het onderwijs* (Den Haag 2012).

Inspectie van het Onderwijs, *Islamitische scholen en sociale cohesie* (Utrecht 2002).

Inspectie van het Onderwijs, *Islamitische scholen nader onderzocht* (Utrecht 2003).

Klink, Ab, *Anton de Kom-lezing 2011* (Amsterdam 2011).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Normen, waarden en de last van het gedrag* (Amsterdam 2003).

Parlementaire stukken

Kamerstukken II 2000/01, 22, Aanhangsel van Handelingen, nr. 756.

Kamerstukken II 2002/03, 22 600 VIII, nr. 115.

Kamerstukken II 2002/03, 28 600 VIII, nr. 115.

Kamerstukken II 2002/03, 28 600 VIII, nr. 141.

Kamerstukken II 2003/04, 29 200 VIII, nr. 5.

Kamerstukken II 2005/06, 29 754, nr. 41.

Kamerstukken II 2005/06, 29 754, nr. 53.

Handelingen II 2005/06, 36-2546.

Kamerstukken II 2006-2007, 30 545, nr. 20.

Kamerstukken II 2006-2007, 30 545, nr. 25.

Kamerstukken II 2006/07, 31 108.

Kamerstukken II 2006/07, 31 108, nr. 2.

Kamerstukken II 2007/08, 31 200 VII, nr. 48.

Kamerstukken II 2007/08, 31 331.

Kamerstukken II 2011/12, 33 165.

Kamerstukken II 2011/12, 33 165, nr. 3.

Kamerstukken II 2011/12, 33 165, nr. 4.

Rechtspraak

CGB 20 maart 2003, oordeel 2003-40.

CGB 23 juli 2004, oordeel 2004-95.

CGB 20 mei 2005, oordeel 2005-86.

Rb. Amsterdam 24 mei 2007, LJN BA6917 of AB 2007, 306.

Websites

<http://www.elsevier.nl/Politiek/achtergrond/2008/3/Wilders-over-Fitna-ik-blijf-bij-de-feiten-ELSEVIER187297W/>, Anna Dijkman, 'Wilders over fitna: ik blijf bij de feiten', geraadpleegd op 10 mei 2013.

<http://www.novatv.nl/page/detail/uitzendingen/681>, 'Islam op de basisschool', geraadpleegd op 11 juni 2013.

http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628890.ece, Ahmet Olgun, 'Haat van Adelmund mist onderbouwing', geraadpleegd op 13 juni 2013.

<http://vorige.nrc.nl/krant/article1519902.ece>, 'Afschaffing bijzondere scholen is blank taboe', geraadpleegd op 13 juni 2013.

http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628894.ece, 'Dyanet woedend over BVD-rapport', geraadpleegd op 13 juni 2013.

<http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1797436.ece>, Tom Kreling, 'Samenwerking Westermoskee beëindigd', geraadpleegd op 10 april 2013.

<http://www.nrc.nl/nieuws/2013/03/21/rutte-en-erdogan-twisten-over-yunus/>, Marije Willems, 'Rutte en Erdogan twisten over Yunus: "dit in de toekomst voorkomen"', geraadpleegd op 20 april 2013.

http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/politiek_reacties_en_beleidtot0/article1628596.ece, 'Verdeeldheid over islamitisch onderwijs', geraadpleegd op 11 juni 2013.

<http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1595014.ece>, politieke redactie NRC, 'Zalm: komst islamscholen tegengaan', geraadpleegd op 12 juni 2013.

http://vorige.nrc.nl/dossiers/moslimterreur/radicale_imams_moskeen_etc/article1628892.ece, Guus Valk, 'Onderwijsinspectie op glibberig pad', geraadpleegd op 11 juni 2013.

<http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1553540.ece>, Guus Valk, 'Zet inspecteur ook bij godsdienstles', geraadpleegd op 10 juni 2013.

<http://www.nrc.nl/nieuws/2012/08/27/onduidelijkheid-en-onkunde-maakt-burgerschapsles-te-lastig-voor-scholen/>, Jules Seegers, 'Scholen weten zich slecht raad met onduidelijke burgerschapsles', geraadpleegd op 13 juni 2013.

<http://vorige.nrc.nl/binnenland/article1594975.ece>, politieke redactie NRC, 'VVD: het CDA stelt zich kwetsend op', geraadpleegd op 12 juni 2013.

<http://www.nu.nl/algemeen/446555/moskeeen-tekenen-contract-met-de-samenleving.html>, 'Moskeeën tekenen "contract met de samenleving"', geraadpleegd op 12 april 2013.

www.rijksoverheid.nl/ministeries/bzk/documenten-en-publicaties/persberichten/2011/09/16/ministerraad-stemt-in-met-wetsvoorstel-verbod-gelaatsbedekkende-kleding.html, 'Ministerraad stemt in met wetsvoorstel verbod gelaatsbedekkende kleding', geraadpleegd op 5 juni 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/19838/Bouw+van+Westermoskee+van+de+baan>, 'Bouw van Westermoskee van de baan', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/34726/Westermoskee+kiest+radicale+koers>, 'Westermoskee kiest radicale koers', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/4606/GL%3ACohen+regie+project+Westermoskee>, 'GL: Cohen regie project Westermoskee', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/45833/Cohen+bijgepraat+over+moskee-crisis>, 'Cohen bijgepraat over moskee-crisis', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/40452/Stop+bemiddeling+Westermoskee>, 'Stop bemiddeling Westermoskee', 13 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/38657/Samenwerking+De+Baarsjes+en+moskee>, 'Samenwerking De Baarsjes en moskee', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/38657/Samenwerking+De+Baarsjes+en+moskee>, 'Samenwerking De Baarsjes en moskee', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/nieuws/41050/Komst+Westermoskee+lijkt+ver+weg>, 'Komst Westermoskee lijkt ver weg', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.rtvnh.nl/dossiers/3/Westermoskee/1>, 'Moskee of luchtkasteel', geraadpleegd op 12 april 2013.

<http://www.spiegel.de/international/muslim-integration-why-europe-needs-a-leading-culture-a-329784.html>, Yassin Musharbash, 'Muslim integration: why Europe needs a "leading culture', geraadpleegd op 24 juni 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/3306770/2012/08/27/Burgerschap-te-lastig-vak-voor-scholen.dhtml>, Hanne Obbink, 'Burgerschap te lastig vak voor scholen', geraadpleegd op 13 juni 2013.

www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1771370/2003/12/09/Islamitische-school-kan-juist-helpen-bij-integratie.dhtml, 'Islamitische school kan juist helpen bij integratie', geraadpleegd op 11 juni 2013.

www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1771303/2003/11/03/Premier-Zuil-moslims-blokkeert-integratie.dhtml, 'Premier: zuil moslims blokkeert integratie', geraadpleegd op 11 juni 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4556/Onderwijs/article/detail/1130043/2009/01/24/Vrijheid-is-er-mits-je-geld-hebt.dhtml>, Hanne Obbink, 'Vrijheid is er mits je geld hebt', geraadpleegd op 5 juni 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1128033/2009/01/28/Vertragen-kan-wel-tegenhouden-niet.dhtml>, Hanne Obbink, 'Vertragen kan wel, tegenhouden niet', geraadpleegd op 5 juni 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/archief/article/detail/1630894/2008/12/08/CDA-wil-strengere-regels-voor-oprichten-school.dhtml>, 'CDA wil strengere regels voor oprichten school', geraadpleegd op 3 juni 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1358372/2007/06/09/Amsterdam-heeft-met-Milli-Gorus-een-adder-aan-de-borst-gekoesterd.dhtml>, 'Amsterdam heeft met Milli Gorus een adder aan de borst gekoesterd', geraadpleegd op 10 april 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1290154/2008/06/28/Cohen-kritiseert-werkwijze-Baarsjes.dhtml>, Perdiep Ramesar, 'Cohen kritiseert werkwijze Baarsjes', geraadpleegd op 10 april 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1180941/2009/11/09/Sprookje-van-de-Westermoskee-is-na-tien-jaar-over.dhtml>, Lodewijk Dros, 'Sprookje van de Westermoskee is na tien jaar over', geraadpleegd op 11 april 2013.

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1456627/2006/02/28/Bouw-van-Westermoskee-Amsterdam-gestart.dhtml>, 'Bouw van Westermoskee Amsterdam gestart', geraadpleegd op 12 april 2013.

Appendix

Verklaring van gebruikte juridische termen

CGB oordeel	Oordeel van de Commissie Gelijke Behandeling, thans het College voor de Rechten van de Mens, te raadplegen via www.mensenrechten.nl
Rb.	Rechtbank
LJN	Landelijk Jurisprudentie Nummer, codering van een gerechtelijke uitspraak gepubliceerd op www.rechtspraak.nl
AB	Gerechtelijke uitspraak gepubliceerd in het tijdschrift AB Rechtspraak Bestuursrecht